

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

5875

Wenon 11/1/19

10/1/19

891.99

W-55

12/1/19

2011

2003

КОЛЛА КНИГА ВЗЯТА

552 $\frac{1}{4}$	15 $\frac{1}{4}$
698 $\frac{21}{14}$	292
1010	23 $\frac{1}{5}$
10910	88
103	
6118	
303	

331.00
Ա-55

ԲԵԳԻՆՑ ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ

Советская Библиотека
4545
(92)

Այ.

ԱՂՈՏ ԵՐԿԱԹ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

(913 — 928 թ. Գ.)

Արտատպուած «Արձագանք» լրագրից:

Центральная Библиотека им. Ленина

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ 1936 г.

№

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Շարաձէ, Նիկի փ. տ. 21
Типогр. М. Шарадзе, Никол. 21
1893

1723

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 12-го Мая 1893 г.

1513
41

9

Ա.
Դիւան

Կապույտ*) բերդը պաշարուած էր...

Ռեռ նոր բացուել էր գարունը, նոր հա-
լուել ձիւնն ու սառույցը և թաւշեայ կանա-
չով պատել բերդի շրջակայքը, երբ Իւսուֆ
սպարապետը իւր հրոսակներով կանգ առաւ

*) Սոյն Կապույտ բերդը գտնվում էր Արա-
րատեան երկրում և կառուցուած էր Կապույտ կո-
չուած քարանձաւի վրայ, որ գտնվում էր Երասխ
գետի ձորում: Այս գաւառը Երասխի ձորի ա-
նունով էլ կոչվում էր Երասխաձոր. Ստեփաննոս
Օրբէլեանը այս ձորը կոչում է նաև Աշորնեաց
(կամ Արշարունեաց): Այս բերդը չպէտք է խառ-
նել Սիւնեաց երկրում գտնուած Հրաշհաբերդի
հետ, որ այլապէս կոչվում էր նաև Կապույտ բերդ
Վայոց ձորի:

Ինճիճեան. Ստոր. հին Հայաստ. 398.
Մեզ աւելի հաւանական է կարծել, որ ռա-

կապոյտ բերդի պատերի առաջ և բազմաթիւ սպիտակ վրաններով շրջապատեց բերդը, ուր ամրացած էր հայոց թագաւոր Սմբատը իւր հաւատարիմ խմբով:

Սրեգակը նոր թագնուել էր լեռների քամակին իւր ետեւից թողնելով ծիրանագոյն շերտերը, որոնք հետզհետէ անհետանում էին, մէկ գոյնը միւսի հետ խառնվում, ոչնչանում և ապա թողնում իրանց ետեւից ամպերի գորշ կոյտեր. կամաց կամաց հեռաւոր լեռներն ընկղմվում էին խաւարի մէջ և անհետանում, այն ինչ Կապոյտ բերդի շրջակայ բլուրները

մուրք Կապոյտ լերին ասածը—կամ Պարխար լեռների մէջ գտնուող Գեօք-դաղն (Կապոյտ սարն) է և կամ նոյն իսկ Կապոյտ բերդն էր, որ իբրեւ անառիկ տեղ յայտնի է մեր պատմութեան մէջ և գտնվում էր Արշարունիքում ոչ հեռու այն տեղերից, ուր խառնվում է Ախուրեանը Երասխի հետ Բարդուղի հիւսիսային թևերում:

Ոմանք Արտագերսն ու Կապոյտ բերդը միևնոյն են համարում, բայց Եղեշէն Արտագերսի և Կապոյտի անուններն առանձին-առանձին է յիշում:

Հիսուսածք գիրք երրորդ. Կ. Կոստանեանի 125. 4.

Ծ. Հ.

և դաշտերը ծածկվում խարոյկներով:

Մէկը միւսի ետեւից աճում էին խարոյկները և գիշերային խաւարի մէջ տարածում իրանց կարմրածիրանագոյն ցլմունքները, որոնց թույլ փայլի տակ ինչպէս մի վիթխարի մէջտեղը կանգ էր առել Կապոյտ բերդը և դառն արհամարանքով նայում էր խարոյկներին...

Բայց խարոյկների առաջ վխտում էին Իւսուկի զինուորները դաժան և ահարկու տեսքով սոցանից մի քանիսը թեք էին ընկած կրակի շուրջը և պատմում էին իրար իրանց սխրագործութիւնները. նրանք ծիծաղում էին, հըռհըռում: Միւս խարոյկի վրայ ընդհակառակն զինուորները խմբուել էին մի կրակի շուրջը, ուր փայտեայ պտուտակի (շամփրի) վրայ խորովում էր մի ամբողջ ոչխար: Հայաստանի օդն ու ջուրը նրանց ախորժակը բաց էր արել. իսկ կերակուր ամեն կողմը կար, հարկաւոր էր մի փոքրիկ արշաւանք գործել մօտակայ գիւղերը և ահա ոչխարների հօտերը պատրաստ էին նրանց անկուշտ որովայնը յագեցնելու:

Սրբազան վրանից մի փոքր ցած, բաց երկնքի տակ, կանաչ խոտի վրայ համարեա իրար վրայ թափուած էին խառնիճազանճ մի

բազմութիւն՝ բաղկացած կանանցից և երիտասարդներից, որոնց վզերից, իրարից շատ մօտիկ, անցկացրած էին շղթաներ: Նրանք ծանր կերպով հեծեծում են, շղթաների ամուր կապերը ուռցրել են նրանց վզերը, իսկ պատառոտուն հանգերձների տակից մերկ մարմիններից հոսում է արիւնը, որով ողողվում են դաշտի ծաղիկները: Սարսափելի աղիողորմ տեսարան է ներկայացնում այդ վայրը, ուր խմբուած են հայ գերիները և որոնց շուրջը պըտըտվում են զինուորներն իրանց արիւնաթաթախ նիզակներով:

Դեռ անցեալ օրը նրանք ազատ, իրանց յարկի տակ իրանց սիրելիների գրկումն էին, երբ վրայ հասան անգութ Իսուֆի հրոսակները և ծերերին ու անկարներին սպանելով, իրանց աչքի առաջ մորթոտելով իրանց փայփայած զաւակներին, ծանր շղթաներով շղթայեցին իրանց և քարերի ու մացառների միջով, նիզակներով և սրերով քշելով, յոգնած, քաղցած ու ծարաւի քշեցին մինչև Կապոյտ բերդի պարիսպները. ուր պիտի տանեն նրանց, ինչ պէտք է անեն նրանց:

— Ո՛հ, պապակեցայ, մի կաթիլ ջուր, շըշընջում էր մի նորատի գեղեցիկ աղջիկ և վայրենի հայեացքը դարձնում շուրջը:

— Մեռայ, շղթան մի՛ ձգիր, մօտեցիր ինձ, կրկնում էր մի ուրիշը, որ սարսափից ապշութեան մէջ ընկած ուժով ձգում էր իւր ընկերոջ շղթան:

Բայց ողորմելիների հեծկտանքի պատասխանը լինում էր պահապանների մտրակների և նիզակների հարուածները, որոնք մինը միւսի ետևից անխնայ իջնում էին սրա ու նրա գլխին:

Ցաւից նրանք մի փոքր լռում էին և ապա միաձայն իբրև մի մարմին սարսափելի կերպով հառաչում...

Թող հառաչեն, թող հեծկտան, որքան որ կուգեն, ո՛ւմ ի՞նչ փոյթ, դրանք ընտրուած գեղեցիկ կանայք ու պատանիներն էին, որոնք վաղ թէ ուշ պիտի վաճառուէին և կամ զինուորների կրքերին զոհ գնային:

Բայց թողնենք այդ գերիներին և անցնենք մի ուրիշ բանակի, որ բռնում է Կապոյտ բերդի աջակողմը:

Այդտեղ էլ շարուած են վրաններ, այդտեղ էլ վառվում են խարոյկներ, բայց այդտեղի զինուորները բոլորովին այլ տպաւորութիւն են թողնում: Սրանց դէմքն այնքան ահարկու և վայրենի չէ, ինչպէս առաջիններինը և այնքան խիստ և ահարկու տպաւորու-

Թիւն չէ գործում: Թուիս դէմքերով էին, ուրոնց կորովի, քաջ և հայկական արիւնը հոսում էր նրանց երակների մէջ: Այդ գունդը հայկական գունդն էր, որ բռնում էր Իւսուֆ ոստիկանի աջ կողմը և արաբական հրոսակների հետ միասին եկել էր Կապոյտ բերդը պաշարել նա հայոց թագաւորին բռնել էր ուզում. նա ծարաւի էր նրա արեանը... Ինչո՞ւ, թէ՛ էր պատահել և ինչո՞ւ հայը հայի դէմ էր զինուել... Բայց այդ ինչ զինուորների գիտնալու բանն էր. նրանց հրամայուած էր կռուել հայոց թագաւորի դէմ և նրանք պիտի կռուէին: Նրանցից շատերը թէև զգում էին իրանց արարքի վատութիւնը, բայց լռում էին. նրանք վախենում էին իրանց իշխան Փազիկից, որի հրամանատարութեան տակ գտնվում էին իրանք: Եւ Արծրունեաց իշխան Փազիկի գունդը վաղը առաւօտ պիտի կռուէր ու գերէր հայոց թագաւորին և ո՞ւմ համար, ի հարկէ արաբական Իւսուֆ սպարապետի, իսկ թէ ինչով կը վարձատրէր ամիրան հայի այդ դաւաճանութիւնը Սմբատի քեռուրդի Փազիկին, այդ կախուած էր ամիրայի վեհանձնութիւնից:

Լուռ ընթրիք էին անում հայ զինուորները սպասելով վաղուան ճակատամարտին:

Այդ միջոցին հեռու, լեռների քամակին մի լոյս երևեցաւ, այդ լոյսը հետզհետէ աճում էր և գիշերային խաւարի մէջ կազմում մի բոցավառ փունջ. թէ՛ է դա... հրդեհ թէ խարոյկ և ինչո՞ւ մէջ գիշերին հեռու լեռների մէջ վառել են այդ խարոյկը և թէ՛ քան նա մեծ է ու ահաւոր և ընդհանուր առ ընդհանուր և ծաւալ է ընդունում, նրա բոցերը մինչև երկինք են հասնում:

Նայում են հայկական գնդի զինուորները դէպի այդ բոցը և նրանց երեսները կընճռոտվում է:

— Տեսնո՞ւմ ես այն բոցը, հարցնում է մի յաղթանդամ գեղեցկատեսիլ զինուոր իւր երիտասարդ ընկերակցին, որ խորին մտածմանց մէջ ընկղմուած թիկն է տուել կրակի մօտ և լուռ նայում է հեռու երևացող բոցին:

— Հա տեսնում եմ, թէ՛ քան է:

— Մի՞թէ չգիտես, որ այնտեղ գիւղ է այլովում:

— Ի՞նչ գիւղ:

— Հայոց գիւղ:

— Եւ ո՞վ է այրել:

— Ի հարկէ Իւսուֆի հրոսակները, այնտեղ հիմա մորթում են, կողոպտում են, ոտնատակ են տալիս ամեն սրբութիւն, իսկ նո-

բատի կոյսերին և հարսներին որին սպանում,
որին առւանգում, իսկ ոմանց շղթայում և
գերութեան վարում: Վաղը եթէ, Տէր մի
արասցէ, առնուի բերդը, սա էլ նոյն օրին կը
հասնի:

— Իսկ հայոց թագաւորը...

— Հայոց թագաւորը... հըմ... նրա ա-
րեանը վաղուց է կարօտ Իւսուֆը:

— Իսկ մենք մթթէ պէտք է կռուենք
Սմբատի դէմ:

— Այո՛. բա ինչո՞ւ համար ենք եկել: Մենք
եկել ենք որ մեր արիւնը թափենք և բռնե-
լով Սմբատին յանձնենք Իւսուֆին:

— Դաւիթ, ի սէր Աստուծոյ, ասա՛, ինչո՞ւ
մենք պէտք է պատերազմենք հայոց թագա-
ւորի դէմ, մթթէ...

— Մաս... այդ քո գիտնալու բանը չէ,
դու պարտաւոր ես հնազանդել մեծիդ. ինչ
որ հրամայում են, առանց բացատրութիւն
տալու պիտի կատարես:

— Բայց միթէ դու պիտի վաղը կռուես...

— Ե՛ս, ի հարկէ, իսկ թէ ո՞ւմ դէմ և
ինչո՞ւ համար, այդ էլ իմ գիտնալու բան է:

— Այդ միջոցին թմբուկները խփեցին,
ընթրիքը վերջացաւ և բանակը խոր քուն
մտաւ: Պահապանները միայն արթուն հըս-

կում էին ամեն կողմը, իսկ հեռում դեռ
ծխում էր հայոց գիւղը և աւելի բոցավառ-
վում, այն ինչ բանակի խարոյկները հետզ-
հետէ հանգչում:

Բ.

Խոր գիշեր էր...

Անամպ երկնակամարի վրայ փայլուն աստ-
ղերը լուռ կատարում էին իրանց գիշերային
ճանապարհորդութիւնը. փչում էր գարնանա-
յին ցուրտ զեփիւռը, որ շոյելով Կապոյտ բեր-
դի պարիսպներին կամացուկ համբուրում էր
նրան, իւր կարօտն առնում և գնում կոր-
չում հեռու և հեռու... Հայրենի քամին կար-
ծես կարօտել էր հայրենի բերդի պարիսպնե-
րին, որ այսօր շրջապատուած էր թշնամի-
ներով:

Այդ միջոցին, երբ հայկական դաւաճան
գունդն էլ խոր քուն էր մտած, զինուորական
մէկ վրանից զգուշութեամբ մի գլուխ երևե-
ցաւ, որ աջ ու ձախ նայելով, նա համարեա
դուրս սողաց վրանի տակից, կանգնեց տեղը,
աչքերն ուղղեց դէպի Կապոյտ բերդը և զգոյշ
քայլերով բլրից իջաւ ցած: Յաղթանդամ, բայց

գեղեցկատեսիլ զինուոր էր դա, նոր էր ծածկուել նրա երեսը աղուամագով և երկու փայլուն աչքերը վառվում էին գիշերային խաւարի մէջ, այն ինչ նրա սիրտը արագ տրոփտրոփում էր: Վախ չունէր նա մահից, բայց նրա մտքի մէջ պտրտվում էր մի բան, որ նա աշխատում էր շտապ ի կատար ածել: Զգուշութեամբ նա անցաւ մի փոքր տարածուած թիւն և ապա յանկարծ կանգ առաւ, թաքնուելով մի թփի տակ: Իրանից մի փոքր հեռու նա մի շշուռջ լսեց, որ սառեցրեց նրա արիւնը երակների մէջ: Ի՞նչ էր այդ խօսակցութիւն թէ՞ հառաչանք. նա պարզ չկարողացաւ լսել, հակառակ քամին թույլ չտուեց նրան իմանալու և նա մի քանի վայրկեան պահուելով թփի տակ, հէնց ուզում էր վեր կենալ և շարունակել ճանապարհը, երբ ձայները նորից կրկնուեցան: Այժմ նա պարզ լսեց հառաչանքի և խօսակցութեան ձայներ: Ապա նայեց այն կողմը և տեսաւ երկու ստուեր, որոնք զգուշութեամբ առաջ էին գնում:

— Ո՛հ, կամաց գնա, ես չեմ կարող քայլել: Ոտքերս ուռած և արիւնլուայ են, ասում էր մէկը միւսին:

— Կամաց գնալով բան չի լինի, Աւօ, արշալոյսը կը բացուի և մենք կրկին կը բըռ-

նուենք, հարկաւոր է շտապել, փախչել դէպի լեռները, դէպի մեր գիւղը, պատասխանեց միւսը:

— Ս. խ, եղբայր, ես այս ըոյէիս վայր կ'ընկնեմ, աչքերս մթնում են, գլուխս պտրտվում է, բաւական չէ շղթաներից յառաջացած վերքերս, քաղցն էլ մի կողմից է նեղացնում ինձ, մի ամբողջ օր է ոչինչ չեմ կերել, ես տանջվում եմ:

— Լռիր, էլ ինչո՞ւ փախար, երբ չէիր կարող հետեւել ինձ...

Երկու ստուերներն անցան թփի տակ պահուած զինուորի մօտից և նա լաւ նայելով նրանց, տեսաւ որ երկու փախստական հայ տղաներ էին, որոնք խուսափում էին բանակից:

Զինուորը մի խորին ակ քաշեց, մի փոքր կանգ առաւ, մի միտք անցաւ նրա գլխում և նա սկսեց կամաց հետեւել փախստականներին, որոնք հետզհետէ շտապեցնում էին իրանց քայլերը, թէև փշերն ու քարերը արիւնլուայ էին անում նրանց բոբիկ ոտքերը:

Լուռ հետեւում էր զինուորը, որի մէջից միայն մի սուր էր կախուած: Երբ անըզգուշաբար ոտքը քարին կպաւ և այդ քարը գլորուելով ցած աղմուկ հանեց, փախստական-

ները սրտատրոփ կանգ առան և ետ նայեցին: Նրանք տեսան իրանց ետեւը մի մարդ, որ լուռ իրանց էր նայում: Սարսափը պատեց նրանց, սառը մահուան դողը անցաւ նրանց մարմնով: Այդ ժամանակ զինուորը մօտեցաւ նրանց:

— Ի սէր Աստուծոյ, մեզ մի սպանի, ասացին նրանք միասին:

— Լուռ, ձայն միք հանի, թշուառականներ, թէ չէ կորած ենք:

Փախստականները լռեցին և ուրախացան լսելով հայ լեզուն:

— Ո՞վ էք և ո՞ւր էք գնում, հարցրեց նրանց զինուորը:

— Մենք գարիշատցի ենք և գերի էինք Իսուֆի բանակում և յաջող ժամանակ գրտնելով փախչում ենք, ի սէր Աստուծոյ, մի խանգարիր մեզ:

— Լաւ, ես ինքս էլ փախուստ եմ տալիս այդ զգուելի բանակից, ուր հայը հայի դէմ պիտի կռուի. քայլեցէք գնանք, քանի ժամանակ կայ, լոյսը բացուելուն պէս շատ ուշ կը լինի, մեզ մաս-մաս կը կտրատեն արաբ զինուորները:

Ապա երեքն էլ լուռ սկսան առաջ քայլել: Զինուորն առաջ ընթացաւ, իսկ երկու տղաները նրա ետեւից: Զգուշ, անխօս անցան

նրանք բաւականին տարածութիւն և մտան մի փոքրիկ ձոր, ուր խստորում էր լեռնական պարզ և վճիտ աղբիւրը: Այդ ձորից այն կողմը, բարձրութեան վրայ արդէն գտնվում էր Կապոյտ բերդը: Յանկարծ զինուորը կանգ առաւ և նշան արաւ տղաներին, որ թաքնուեն: Զորի միւս կողմից զինուորը մի ինչ որ ձայն լսեց: Մի փոքր ժամանակ անցաւ և պարզ նրկատեց մի խումբ զինուորներ՝ թուով հինգ հոգի, որոնք դէպի իրանց կողմն էին գալիս: Զգուշութեամբ տղաներին ծածկեց մացառի տակ և ինքն էր կուշ գալով մերկացրեց սուրը սպասելով նրանց: Նա զգաց, որ թէ ինքը և թէ տղաները կորած էին, գոնէ կեանքը աժան չծախէր: Խումբը խօսակցելով հետզհետէ մօտենում էր: Խօսակցութիւնից հայ զինուորը ոչինչ չհասկացաւ, այսքանն իմացաւ միայն որ դրանք Իսուֆի գիշերապահ զինուորներն էին, որոնք գնացել էին Կապոյտ բերդի շրջակայքը լրտեսելու:

— Եհ, հոգ չէ, որ հինգ հոգի են, դրանցից հեշտ է ազատուելը, բայց վախենում եմ որ այդ անպիտանները աղմուկ բարձրացնեն և բոլոր բանը փչացնեն, թէ չէ դրանց սառեւ պահանքները ամենահեշտ բանն է, մտածում էր զինուորը աչքը չհեռացնելով նրանցից:

Նրանք աւելի մօտեցան, մի քանի քայլ էլ և ահա նրանք ոտքի տակ կը տային թաքկացած տղաներին, որոնք դողում էին յոյսները՝ Աստուծոյ վրայ դնելով: Զինուորը լսում էր թըշուառ տղայոց սրտի բաբախիւնը և այդ աւելի սիրտ էր տալիս նրան:

Յանկարծ խումբը կանգ առաւ: Հայ զինուորը մտածում էր անակնկալ կերպով յարձակուել նրանց վրայ, և նա արդէն բարձրացրեց սուրը, երբ խումբը ծռուելով մի կողմը, անցաւ առաջ: Փախստականները ազատ շունչ քաշեցին:

— Ի՞նչ եղաւ Ահմադը, ասում էր Իւսուֆի զինուորներէից մէկը:

— Ձգիտեմ, նա կարելի է առաջ լինի գնացած, պատասխանեց միւսը և նրանք աւելի առաջ անցան թողնելով մեր փախստականներին իրանց ետեւը:

— Կորան, անպիտանները, կամաց ասաց զինուորը տղերանց և նրանք մի փոքր ժամանակ կրկին անշարժ մնալուց լետոյ առուակի ուղղութեամբ առաջ անցան:

— Մեր ազատիչն ես, ի՞նչ է քո անունը, հարցրեց Աւօն, որ մեծն էր միւսից:

— Իմ անունը Դաւիթ է Գնունեանց ազգից, ասաց փախստական զինուորը և այնու-

հետեւ առաջ անցան լուռ: Ոչ մէկը ոչինչ չէր խօսում:

Բաւական ժամանակ լուռ առաջ էին գընում առուակի հակառակ կողմով, երբ կրկին կանգ առան մի սեւ առարկայ իրանց առաջը տեսնելով. նրանցից մի քայլ առաջ նստած էր մի տեսակ սեւ մարմին, որի երկու աչքերը երկու ճրագների նման փայլում էին գիշերալին խաւարի մէջ: Ապուշ կըթած, լայն բացած աչքերով դիտում էր դա մեր փախստականներին, իսկ փախստականները դրան:

Այս գիշեր, ինչպէս երևում էր, շատ փորձանքների պիտի հանդիպէին մեր փախստականները: Մի վայրկեան Դաւիթը նայեց այդ սեւ հրէշին, որ վիթխարի հասակ ունէր և նստած ջրի ափին լուռ նայում էր իրան: Երկայն նիզակը դրուած էր այդ արաբ զինուորի կողքին, իսկ կեռ սուռը մէջքից կախած, բայց արաբ զինուորը ըստ երևոյթին ոչ մի տրամադրութիւն չուներ զէնքին դիմելու և ապուշի նման նայում էր իրան:

Դաւիթի և արաբ զինուորի հայեացքները միմեկին մէջ պատահեցան իրար և Դաւիթի մարմնով մի սուռը դող անցաւ: Նա մտածեց. «Եթէ ես սրան չսպանեմ, սա ինչ մտածեց. Եթէ ես սրան չսպանեմ, սա ինչ կսպանի, յարմար փայրկենից պէտք է օգտուել,

քանի որ յետ մնացած արաբ զինուորը, որ ջրի ափին նստած ոտքերն էր լուանում, դրանց գիշերային վհուկներ կարծելով երկիւղից սառել կարկամել էր»։ Նա յանկարծ վրայ ընկնելով, մի վայրկեանում իւր սուրը մխեց արաբ զինուորի կուրծքը։ Մի վայրկեան և ամեն ինչ վերջացած էր։

Դաւիթը հանեց նրա կեռ սուրը և վերցրեց մօտը դրուած նիզակը և տալով տղերանց, որոնք 18 — 19 տարեկան կը լինէին, սոսաց.

— Առէք, դուք անդէն էիք, այս գէնքով դիւանք շատ հայի արիւն են թափել, այժմս իրանց գէնքով իրանց արիւնը պէտք է թափենք։ Պէտք չէ մեր ժամանակում առանց գէնքի շրջել, անիծուածները հայի արիւնը քամեցին։

Տղաները իրանց ցաւը մոռացան և առնելով գէնքերը առաջ անցան կրկին վեր։

— Բայց ո՞ւր ես տանում մեզ, մենք մօտենում ենք արդէն բերդի պարիսպներին, սոսաց Աւօն։

— Ո՞ւր եմ տանում, մի՞թէ կարծում էք Իւսուֆի բանակը։

— Ո՛չ, Տէրը մի արասցէ, բայց մենք մօտենալով պարսպին, մեզ թշնամու տեղ դնելով կարող են կոտորել։

— Միք վախիլ, դրա ճարն էլ գիտեմ, վաղ առաւօտը մենք Կապոյտ բերդում կը լինինք և այնտեղից կը կռուենք Իւսուֆի դէմ։ Գազիկ իշխանը մտածում էր, որ ես հայոց թագաւորի դէմ կը կռուեմ, բայց շատ սխալուեցաւ։ Դաւիթի երակների մէջ չի հոսում դաւաճանութեան կեղտոտ արիւնը. նա իւր արիւնը կը դնի օրինական թագաւորի համար։ Մի այնպիսի ոգևորութեամբ կեցցէ աղաղակեց, որ երկու տղաների սիրտը տրոփաց, երկիւղ կրելով որ մօտիկ ոքմին կը լինի և իրանց վրայ յարձակում կը գործի։

Դաւիթն արքայորդու՝ Աշոտ երկաթի ծառաներիցն էր, որին գերի տանելով Իւսուֆը և նրա հասակն ու լայնապինդ թիկունքը տեսնելով յանձնել էր Գազիկ իշխանին, որ իւր զինուորներին շարքն էր անցկացրել խոստանալով շատ բարիքներ տալ նրան, եթէ կը մոռանայ Սմբատ թագաւորին և իրան հաւատարմութեամբ կը ծառայի։ Կապոյտ բերդը պաշարելով Դաւիթն իւր տիրոջ դէմ էր զինել, իւր օրինական թագաւորի դէմ յարուցել։ Դաւիթը ամեն կերպ աշխատում էր փախուստ տալ Գազիկ իշխանից, բայց յարմար ժամանակ չէր գտնում. իսկ այժմս, երբ կանգնած էին Կապոյտ բերդի պարիսպների

սակները վայրենիների նման կը թափուէին արդէն պարիսպների տակ:

Զգուշութեամբ անցնում էին մացառների միջով և իրանց ետեւից ամեն հետք ծածկում, ոչնչացնում: Ապա կանգ առան հէնց պարսպի տակ, ուր մի ժայռի կտոր դուրս էր ցցել իւր ահարկու ժանիքը: Մի վայրկեանում Դաւիթը վեր մագլցեց ժայռի գլխին և տղերանց էլ օգնելով, այդ ժայռի վրայ սկսեցին առաջ գնալ, մինչև որ կրկին մտան մացառների մէջ: Նրանց ոտքերի տակ արդէն աւարածվում էր ահռելի անդունդը, մի փոքրիկ անդգուշութիւն և նրանք կը գըլորուէին անդունդ, որից կենդանի դուրս գալ անկարելի էր:

— Վերջապէս, ասաց Դաւիթը և փորսող տալով մտաւ մի անցքի մէջ, որին հետեցին և տղաները:

Քառորդ ժամ մութ անցքի մէջ փորսող տալուց լետոյ, նրանք կանգ առան և չորս կողմը նայելով տեսան հայկական զօրքերին կազմ և պատրաստ թշնամուն դիմադրելու:

— Կեցցէ հայոց բանակը, կանչեց նա և սուրը հանելով պատեանից ճօճեց օդի մէջ: Նրանք արդէն Կասոյտ բերդումն էին: Այդ միջոցին բարձր լեռների կատարնե-

րըն արդէն ոսկեզօծուել էին արևի անդրանիկ ճառագայթներով... Իսկ հեռւում արդէն լավում էին թմբուկների ձայները: Իւսուֆի զօրքերը կամաց-կամաց մօտենում էին...

Պ.

Ինչպէս մի սարսափելի փոթորիկ, որի առաջ ամեն ինչ դողում և տապալվում է, այնպէս վրայ վազեցին Իւսուֆի զինուորները Կասոյտ բերդի պարիսպներին, կարծես նրան միանգամից կուլ տալու, ոչնչացնելու և ջրնջելու երկրի երեսից... Սարսափելի գոռիւն գոչիւնով, անթիւ նետեր ձգելով դէպի պարիսպները, որոնք ճանճերի բազմութեան նըման ուզում էին վեր մագլցել պարիսպների վրայ և հիմնայատակ տալ ամեն ինչ, կոտորել բոլորին ով համարձակում էր իրանց դէմ կանգնել և այդպիսով յագուրդ տալ իրանց արիւնածարաւ սրտերին, երբ մինը միւսի ետեւից, բերդականների նետերից վիրաւորուած, ընկնում էին գետին և մահուան տագնապի մէջ տոչորվում:

Արհամարհանքով նայում էին Սմբատ արքայի մի բուռն քաջերը դէպի այդ բազմու-

թիւնը և սառնասրտութեամբ թշնամեաց
գնդերից դիակները մէկը միւսի վրայ կիտում:

Գոռում էր կատաղած Իւսուֆը, իւր
զօրքերին խրախուսում և նրա վայրենի աչ-
քերից կատաղութեան կայծեր էին թափվում,
երբ տեսնում էր իւր գնդի նուազիլը և դի-
ակներից բլուրներ կիտուելը, որ մինչև սլա-
րիսպներն էին հասնում: Նա ուզում էր ա-
րիւնլուայ դիակները կոխկոռտելով բերդը մըտ-
նել և բոլորին մասմաս կտրատել, բայց իւր
կեանքը թանգ էր ծախում: Այնտեղից սլա-
նում էին հայկական գնդի մահաբեր նետե-
րը և իրանց հունձն անում:

Կատաղութեան փրփուրը բերանին, գո-
ռում էր իւր զինուորներին, խրախուսում նը-
րանց, առաջ մղում, բայց ոչ մի բան չէր
օգնում, նրանց դիմացը անվեհեր կանգնած
էր Կապոյտ բերդը իւր ընտիր քաջերով, նը-
րանց ոգևորում էր Սմբատ հայոց օրինական
թագաւորը:

Երբ որ տեսաւ Իւսուֆը իւր զօրքերի
կոտորածը, երբ նկատեց բերդականների քա-
ջութիւնը, հրաման տուեց իւր զօրքին յետս
նահանջելու և ապա առաջ կոչելով Գազիկի
հայկական գունդը սկսեց խրախուսել նրանց.

— Տեսնում էք ինչպէս քաջ են հայերը,
դուք էլ ցոյց տուէք ձեր քաջութիւնը:

Ու հայկական գունդը նետաձգութեամբ
յառաջ սլացաւ դէպի բերդը, բայց բերդից
արձակուող նետերը չխնայեցին և դրանց,
որոնց շատերն ընկան դաշտում առանց բեր-
դին մի փոքր անգամ վնաս տալու:

Երեկոյացաւ: Արեւը արդէն իւր վերջին
հանգիստն էր առնում երբ փողը հնչեցին և
զինուորները յետ դարձան իրանց բանակները:

Բայց Իւսուֆը կատաղած էր: Իւր զօրքի
կոտորուելը նրան յուսահատութեան մէջ էր
ձգել, այն ինչ իւր նպատակը չէր աջողում
Սմբատին բռնելու: Թանկագին օթոցի վրայ
նստած մի թիկունքը տուած բարձին, նա
ձեռքի համրիչը ձգելով, երբեմն իւր նօսր
մօրուսը շփելով մտածում էր: Կատաղութեան
և վրէժխնդրութեան ալիքները երբեմն եր-
բեմն անցնում էին նրա դէմքի վրայ: Սոսկա-
լի էր նա այդ ժամանակ. փոքրիկ բայց կա-
տաղութեամբ լցուած աչքերը կարծես ուզում
էին դուրս ժալթքել ականակապիճներից:

Այդ միջոցին ներս մտաւ վրանը իւր
ծառաններից մէկը և խոնարհ գլուխ տալով
նրան կանգնեց վրանի դռների մօտ:

Իւսուֆը գլուխը բարձրացրեց և նայեց

նրան: Ծառան առանց համարձակուելու Իւսուֆին նայելու յայտնեց, որ Գազիկ Արծրունին ցանկանում է արժանանալ իւր տեսութեան:

— Թող գայ այդ շուներ, հրամայեց Իւսուֆը և կրկին իւր համրիչը սկսեց պտըտցնել: Այդ միջոցին ներս եկաւ Գազիկ հայոց իշխանը, խոր գլուխ տուեց Իւսուֆին և ծունկ չոքելով նրա առաջ, համբուրեց նրա փեշի ծայրը, ապա յետ գնալով ձեռները կրծքին դարսեց և կանգնեց վրանի դռների մօտ:

— Այս բնչ է, Գազիկ իշխան, քո գունդը ամենեւին քաջութիւն ցոյց չըտուեց և մեր առաջին արշաւանքը անյաջող անցաւ Կապոյտ բերդը գրաւելու: Ի՞նչ խաղ է ուզում խաղալ Սմբատ թագաւորը. միթէ նա կարծում է, որ ողջ ու առողջ կը պրծնի իմ ձեռքից:

— Թող չվշտացնէ քո սիրտը այս օրուայ անյաջողութիւնը, մեծ է Ալլահի զօրութիւնը և Սմբատը վաղ թէ ուշ քո ձեռքը կը յանձնուի: Այսօր նրա քաջերը չէին պատերազմում, այլ Կապոյտ բերդի պարիսպները, որոնք փլատակ կը դառնան միմիայն քո ամենազօր զօրութեան առաջ:

— Այո՛, ես կը կործանեմ այդ պարիսպ-

ները, որ միւս անգամ պատասպարան չլինին վախկոտ և թույլ հայերին: Ի՞նչ է կարծում Սմբատը. ես երկաթի օղերով կ'շղթայեմ բերդը և նա սովից անձնատուր կըլինի ինձ և իմ զթուփիւնը կը հայցի, այն ժամանակ վաչ նրան, վաչ հայոց թագաւորին, որ համարձակվում է իմ դէմ ապստամբել: Քաջդ իշխան, դու կարգադրիր զօրքերդ, կազմ և պատրաստ ունեցիր միշտ յարձակումներով նեղելու Սմբատին, իսկ երբ նա կ'ընկնի ձեռքըս, այն ժամանակ մեծամեծ պարգևներ կ'ընդունես ինձանից և ես քեզ Հայաստանի տէր կը դարձնեմ:

Գազիկը խորին գլուխ տուաւ, նորից ծունկ չոքեց համբուրեց նրա փեշի ծայրը և դուրս եկաւ նրա վրանից:

Տխուր և տրտում հեռանում էր նա Իւսուֆի վրանից և նրա միտքը ալեկոծվում: Նա մտածում էր իւր զրուփեան մասին, թէ ինչ պիտի լինի ինքը և թէ ինչով պիտի վարձատրի իրան Իւսուֆը իւր դաւաճանութեան համար:

— Ձէ, Սմբատին վերջ չկայ, հասաւ նրա վախճանը: Ի՞նչ պիտի անէ նա միայնակ, առանց օգնականի, առանց զօրքի և մինչև երբ պիտի փակուած մնայ Կապոյտ բերդում:

Ո՞վ կօգնէ նրան, երբ նա սովից ստիպուած յուսահատութեամբ կ'որոշի անձնատուր լինել բռնաւոր Իւսուֆին: Նախարարները հեռացած են նրանից, ամբողջ Արարատը սնտէր անտի-րական ընկած, Իւսուֆի հրոսակները կրակ և մոխիր են դարձնում ամեն ինչ, իսկ ես՝ ստոր դաւաճանս, փոխանակ օրինական թագաւորին պաշտպանելու՝ ինքս նրա գէմ եմ զինուել: Ի՞նչ պիտի տայ փոխարէնը Իւսուֆը— ոչինչ: Ես համոզուած եմ, որ նա վաղ թէ ուշ ինձ էլ կը շղթայի ամուր շղթաներով և ամենասոսկալի տանջանքներ տալով կը սպանի ինձ: Ձէ, պէտք է շուտով ազատուել նրանից և դառնալ իմ աշխարհը, այդ է պահանջում իմ ապահովութիւնը...

Եւ նա աննկատելի կերպով մտաւ իւր բանակը, ուր մի վրանի առաջ նստած էին զինուորները և կամացուկ խօսում էին:

— Ո՞ւր է Գաւիթը, մթթէ նա սպանուած է. հարցնում էր մէկը:

— Ձէ, նա առաւօտից չկար, ինչպէս երևում է նա փախել է բանակից:

— Շատ լաւ էլ արել է, ինչ կը վայելի մեզ հայոց թագաւորի գէմ կռուել, տեսա՞ր, թէ ո՞րպիսի քաջութեամբ էին կռւում նրանք և ինչպէս կոտորեցին Իւսուֆի զինուորներին:

— Արդարադատ Աստուած միշտ ճշմարտի կողմը կը լինի. բայց տեսա՞ր, Թէոս. երբ մեր գունդը առաջ գնաց, նրանք պակասեցրին իրանց նետերի արձակելը, կարծես մեզ խնայում էին:

— Հա՛, ես լսեցի ինչպէս մէկը գոռում էր պարսպից՝ փախէք, փախէք, թէ չէ ձեզ էլ կը կոտորենք, և նա ահագին պարսաքարը ձեռքին կարծես խնայում էր ձգելու: Ես նայեցի նրան, հեռուից այդ զինուորը շատ նման էր մեր զինակից Գաւթին, կարծես իսկը նա լինէր...

Այդ միջոցին նկատեցին զինուորները Գազիկին և լռելով իսկոյն ոտքի կանգնեցան: Գազիկը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ լսում էր նրանց, շարժուեցաւ տեղից և աւելի յուսահատ գէպի իւր վրանը գնաց:

Պ.

Բոլորեց ամառն ու աշունը և եկաւ ցուրտ ձմեռը, այն ինչ դեռ պաշարուած էր Կապոյտ բերդը Իւսուֆի հրոսակներից: Ամեն անգամ քանի յարձակում էին գործում նրանք,

մեծ կորուստով էին դառնում ու Իւսուֆը յուսահատուած այնպիսի պինդ օղակով շղթայեց Կապոյտ բերդը, որ ոչ մի մարդ չէր կարող անցնել այդ շղթայից: Նա ուզեցաւ սովով նեղել Սմբատին: Եւ յիշաւ Սմբատի պաշարը հատել էր: Յուսահատուած մտածում էր Սմբատը իւր դրութեան, իւր աշխարհի վրայ և դառն կերպով հառաչում: Նա տեսնում էր քրիստոնէից կոտորածը, նա տեսնում էր իւր քաջերի արիութիւնը և վեհանձնութիւնը, որոնք սովից հալածած դեռ առիւծների քաջութիւն էին ցոյց տալիս և նրա սիրտը կսկծում էր: Խորին վիշտը կեղեքում էր բարեպաշտ թագաւորի սիրտը և դառն մտատանջութիւնները մաշում նրան: Նա զգում էր, որ Իւսուֆը միայն իւր արեանն էր կարօտ, այն ինչ այստեղ զուր թափվում էր հայոց արիւնը և զուր, բոլորովին զուր հալումաշ էին լինում իւր քաջերը, որոնք մինչև իրանց վերջին կաթիլը կը դնէին իրանց թագաւորի համար:

Սմբատն արդէն վճռել էր անձնատուր լինել Իւսուֆին խնայելով իւր քաջերի և քրիստոնէից արիւնը, երբ նրան ներկայացաւ Դաւիթ զինուորը:

— Ես պատրաստ եմ, տէր արքայ, ճշել

թշնամեաց բանակը և ուտեստ հասցնել բերդին:

Սմբատը վեր բարձրացրեց իւր յուսահատութեամբ լի աչքերը և նայեց Դաւիթին, մի տեսակ ժպիտ անցաւ նրա թալկացած դէմքի վրայ, որ և ուրախութիւն էր նշանակում և տխրութիւն:

— Գնա՛, որդիս, դու մխիթարեցիր ինձ:

Եւ Դաւիթը խոր գլուխ տալով հեռացաւ արքայից, որի աչքերի մէջ այժմ փայլատակում էին ուրախութեան արցունքներ:

Զմեռային մի մուրթ գիշեր էր: Գորշ ամպերը ծածկել էին երկինքը և խորին խաւարը տիրում էր ամեն տեղ: Կապոյտ բերդի շրջակայքը ծածկուած էր թանձր ձիւնով, ուր ամեն ինչ մեռած էր և ոչ մի կենդանութեան նշոյլ չէր երևում: Երբեմն երբեմն միայն պարսպի շուրջը փչում էր ցուրտ քամին և ուռլելով անցնում հեռու և հեռու: Այդ միջոցին մօտ տասն և հինգ մարդ դուրս գալով բերդի դռներից զգուշութեամբ սկսեցին առաջ անցնել: Նրանք ամենքն էլ զինուորուած էին նիզակներով, վահաններով և սրերով:

Յուրտ քամին սուլելով շոյեց և իւր դաժան ցրտութեամբ համբուրեց նրանց, բայց նրանք բանի տեղ չդնելով դրան լուռ առաջ

էին անցնում: Խմբի առաջ գնում էր մի մարդ բարձրահասակ և վիթխարի տեսքով, որ ամենայն զգուշութեամբ աջ ու ձախ էր նայում: Յանկարձ հեռուից ճրագների նման փայլուն կէտեր երևացին, որոնք հետզհետէ մօտենում էին իրանց: Առաջնորդը վաղուց նկատել էր այդ, բայց լուռ էր, այն ինչ այդ ժամանակ ընկերներից մէկը նկատելով այդ ասաց.

— Դաւիթ, տեսնո՞ւմ ես հեռւում ճրագների փայլիմունքը, գրանք մեզ վրայ են գալիս:

— Հա, գիտեմ, վաղուց եմ նկատել, բայց ցաւում եմ, որ մեր առաջին արշաւանքը փոխանակ Իսուֆի զինուորների վրայ լինելու, ստիպուած ենք գալլերի հետ կռիւ տալ:

Այդ միջոցին զալլերի խումբը թուով տասը-տասներկու հատ իրանց ոռնոցով շրջապատեցին մեր խմբին, որ քառանկիւնի կանգնելով, սկսեց լետ մղել նոցա:

— Տղերք, այսպէս բան չի լինի, հանաք անելու ժամանակ չէ, սրանց պէտք է վերջ տալ, ասաց Դաւիթը և հրամայեց յարձակուել գալլերի վրայ: Մի վայրկենում գալլերի հետքն էլ չմնաց...

Ապա անցաւ առաջ և հեռւում երևաց

Կապույտ բերդի մօտակայ գիւղերից մէկը: Այս բերդի մերձաւոր բոլոր գիւղերում գտնւում էր Իսուֆի զօրքը, ուր տեղափոխուել էր ձմեռը:

Երբ մօտեցան գիւղին, Դաւիթը հրամայեց իւր ընկերներին թաքնուել թմբի տակ, իսկ ինքը միայնակ մտաւ գիւղը լրտեսելու:

Զգուշութեամբ նա առաջ անցաւ և ապա կանգ առաւ մի դռան առաջ, որտեղից լսվում էին երգի և ուրախութեան ձայներ: Կատուի դիւրաշարժութեամբ նա մագլցեց ցանկապտտը և մտաւ բակը և ապա նայելով դռան ճեղքից տեսաւ զինուորներ, որոնցից մի քանիսը կրակի շուրջը նստած խորովում էին մի ոչխար, իսկ միւսները կրակից հեռու փափուկ բարձերի վրայ նստած ծափ էին տալիս և խաղացնում մի քանի մերկ կանանց: Վայրենի կիրքը փայլում էր նրանց դէմքերի վրայ, այն ինչ խեղճ կամայք յոգնածութիւնից հազիւ շարժում էին իրանց ոտքերը:

Դաւիթը սոսկաց, նրա մագերը փշաքաղուեցան և նա ձեռքը տանելով դէպի սուրը ուղեցաւ աքացի տալ դռանը և ներս մտնել, բայց խոհեմութեամբ զսպեց իրան: Նա համարեց զինուորներին, որոնց թիւը քսան և հինգ երևաց իրան, իսկ կանայք և հարսները

վեց հոգի: Հայ հարսներ էին դրանք...

Զգուշութեամբ յետ քաշուեց Դաւիթը և հասնելով իւր ընկերներին պատմեց տեսարանը ու նրանք երկուսի բաժանուելով մի խումբը կանգ առաւ դռների մօտ, իսկ միւս խումբը ուժգին աքացի տուեց սենեակի դռանը և ահագին աղմուկ հանելով յանկարծակի վրայ ընկան արաբ զինուորների վրայ և սկսան իրանց սրերով նրանց մէկը միւսի ետեւից կոտորել ու երբ վերջացրին կոտորածը, Դաւիթը կանչեց.

— Փառք Աստուծոյ, հետքն էլ չմնաց. այստեղ բաւականին պաշար կայ, որ շտապով բերդը պէտք է տեղափոխել. ասաց նա և որքան հնարաւոր էր վերցնելով պաշարը քաշուեցան բերդը:

Փոքրիկ արշաւանքներն էլ ոչինչ օգնութիւն չէին տալիս բերդականներին և Սմբատը յուսահատուած անձնատուր եղաւ Իւսուֆին, խօսք առնելով Իւսուֆից, որ իւր և բերդականների կեանքը խնայէ:

Իւսուֆը խոստացաւ և Կապոյտ բերդը մի տարի պաշարուում կրելուց յետոյ յանձնուեցաւ Իւսուֆին: Իւսուֆը դրժեց իւր խօսքը և կարճ ժամանակից յետոյ Սմբատին շղթայեց, իսկ բերդականներից շատերին դերի տարաւ:

Գերի չմնաց միմիայն Դաւիթը իւր մի քանի ընկերներով, որ հայոց թագաւորին կորցնելուց յետոյ քաշուեց լեռները և օր աւուր սպասում էր արաբաց ժանտախտին՝ քաջ Աշոտ երկաթին...

Ե.

Հինգ ձիաւոր իրանց երեսները դէպի Վասպուրական դարձրած սրարշաւ առաջ էին գնում: Քափ ու քրտնքի մէջ կորած էին նրանց ձիերը, երևում էր, որ նրանք հեռու տեղից էին գալիս և ոչ մի տեղ դադար չէին տուել ձիերին, որոնք մտրակների հարուածներից ստիպուած հագիւ հազ փոխում էին իրանց ոտքերը: Զիաւորները նկատում էին այդ, բայց կրկին անհամբերութեամբ քշում էին ձիերին: Զիաւորներից երկուսը գնում էին կողք կողքի, իսկ երեքը մի փոքր տարածութեամբ հեռու հետևում էին նրանց թթուած և տխուր դէմքով. դրանք առաջ գնացող երկու հայ նախարարների ծառաներն էին, որոնք երկար ճանապարհորդութիւնից յոգնած ոչ մի խօսք չէին արտասանում: Լուռ էին նոյնպէս իշխանները, երկու եղբարք Գագիկ և Գուրգէն

Արծրունիք, որոնք Իւսուֆից խոստափելով փախչում էին իրանց աշխարհը՝ Վասպուրական:

Ել չկարողացաւ դաւաճանութեան ամօթը տանել, այլ ևս կտրեց Գագիկը Իւսուֆից օգնութիւն և բարիքներ ստանալու յոյսը և իւր անձը շտապով ուղեցաւ ազատել այն բռնաւորից, որի ձեռքով վաղ թէ ուշ ինքն էլ պիտի մահանար հայոց միւս իշխանների նման: Նրանք գոնէ պատուով էին մեռնում, սուրը ձեռքին նահատակվում, առանց իրանց տոհմին ու անուանն արատ դնելու, իսկ ինքը թնջ էր անում... դաւաճանութեան և ստոր մատնութեան կնիքը դնում էր իւր վրայ: հարկաւոր էր ուրիշ միջոցների ձեռնարկել, ուրիշ ճանապարհ ընտրել իւր նպատակին հասնելու համար, և նա Իւսուֆից յոյսը կրտաւ, նրանից իւր կեանքի դէմ որոգացութներից վախեցած, իւր եղբայր Գուրգէնի հետ միասին արագութեամբ փախուստ էր տալիս դէպի Վասպուրական... Այնտեղ պէտք է բոյն դնել, կենդրոնանալ և այնտեղից դաւադրութիւններ լարել հայ իշխանների դէմ, հայոց թագաւորի դէմ և իւր սեպհական ոյժով հարթել ճանապարհը...

Բայց քանի որ չէր մտել իւր երկրի սահ-

մանները, նա երկիւղ էր կրում Իւսուֆից...

Գագիկի գլխում այդ միջոցին սարսափելի փոթորիկ կար, որ տալն ու վրայ էր առնում նրա մտածութիւնները: Յանկարծ նրա մտքի մէջ վիթխարի լեռան նման կանգ էր առնում մի միտք, որ սարսռեցնում էր նրա մարմինը և փշաքաղում մազերը, նրա աչքերը դուրս էին թափվում, երեսը կարմրատակում էր, ատամները կրճտացնում և նրա մարմնով անցնում էր սառը դողը. իսկ երբ կորչում էր այդ միտքը, այն ժամանակ նրա գանգի ամբողջ ծաւալը բռնում էր մի ուրիշ միտք, որ այնպէս քաղցր, այնպէս դուրալի ազդեցութիւն էր գործում նրա վրայ, որ նրա ջղերը հանդարտվում էին, մահուան դողն անցնում էր, բարկութեան և սարսափի ներկը անյայտանում նրա երեսից և նրա դէմքի վրայ երևում էր մի տեսակ դառն, հեգնական ժպիտ... Ո՞ւմ էր հեգնում, ո՞ւմ դէմ էր այդ դառն ժպիտը արձակում այդ յայտնի չէր, միայն թէ այդ մտածելիս նրա հոգին ցնծում էր և նա աւելի շտապում էր շուտ հասնել Վասպուրական:

Ոչինչ նրա միտքը չէր գալիս, ոչ քաղցր և ոչ յոգնածութիւնը, նա ամենեւին չէր էլ մտածում իւր եղբօր և ձիաւորների վրայ, ո-

րոնք բաւական տարածութեամբ յետ էին մընացել, իսկ ինքը միայնակ առաջ է անցել... Երեկոյացել էր արդէն. մութը հետզհետէ սկսում էր պատել ամեն տեղ, երբ Գաբիկը մտաւ մի նեղ ձոր, ուր քարերի վրայ թռչկոտալով վազում էր լեռնային վճիտ առուակը: Գաբիկի ձին տեսնելով ջուրը կանգ առաւ, խեղճ նոյգը ծարաւ էր և սոված, նա ուզեց գոնէ իւր ծարաւը յագեցնել և ինչքան էլ որ Գաբիկը քաշեց ձիու սանձը, որքան էլ մըտրակեց նրան, նա տեղից չշարժուեց: Այդ ժամանակ Գաբիկը յետ նայեց և իւր ձիաւորներին պտրեց, բայց նրանցից ոչ մէկը չկար: Նա ինչ որ մըթմըթաց քթի տակ և իջաւ ձիուց: Նա քարշեց ձիուն մի կողմը և սկսեց շոյել նրա ճակատը, բայց յոգնած երիվարը ուշք չէր դարձնում նրա շոյմունքին և ագահութեամբ պրճոկում էր թարմ խոտը:

— Խեղճ ձիս, դու սովել ես, իրաւունք ունիս այս թարմ խոտը վայելելու, մինչև որ մօտակայ գիւղից քեզ համար գարի կըբերեն, ես էլ եմ սոված, վնաս չկայ, պէտք է համբերել, ամեն նեղութիւն տանել, ասում էր Գաբիկը իւր ձիու հետ խօսելով և սպասելով իւր եղբորը և ծառաներին, բայց որոնք դեռ

չկային. ինչպէս երևում է շատ յետ էին մնացել:

— Ե... թնչ եղան անպիտանները և թնչու նրանք այսչափ յետ մնացին, թնչ պատահեց նրանց հետ: Գուրգէնն էլ չկայ այն ինչ հետզհետէ մութը պատում է և հարկաւոր է վաղօրօք գիւղ հասնել, հանգստանալ և հանգստացնել մեր ձիերին: Փոքր ժամանակից յետոյ հասան նրան և մնացած ձիաւորները:

— Մենք մեռանք, իշխան, ասաց Գուրգէնը, մեր ձիերի մէջ էլ ոյժ չի մնացել, մի քանի քայլ անելուց յետոյ նրանք կ'ընկնեն և էլ չեն վերկենայ:

— Հա, բաւական տարածութիւն անցանք, մենք արդէն մօտենում ենք մեր երկրի սահմաններին, մի քանի քայլ էլ և ահա առաջներիս թմբի տակ հայոց գիւղ կայ, այդտեղ գիշերս կըմնանք, լաւ ընթրիք կ'անենք և վաղ առաւօտ կրկին ճանապարհ կ'ընկնենք:

— Սովը սպանում է ինձ, ամբողջ օր է նշխարհք չենք դրել բերաններս:

— Դէհ, քայլեցէք գնանք, ժամանակ մի կորցնէք, ասաց Գաբիկը և ամեն մարդ իջնելով ձիուց, սանձերը ձեռքերն առան և սկսեցին ոտքով քայլել և երբ բարձրացան ձորից, նրանց երևեցաւ մի գիւղ, որ աւելի աւերակի էր նմանում քան բնակութեան տեղի:

Երբոր մտան գիւղը, այն ժամանակ մու-
թը արգէն խտացած էր և գիշերը իւր սևա-
թոյր թւերը տարածել էր ամեն տեղ։

Ամայութիւնը և մեռելութիւնը տիրում
էր ամբողջ գիւղին, կարծես ոչ մի կենդանի
արարած չկար այդտեղ և կարծես հէնց նոր
մահաբեր փոթորիկը անցել էր այդ գիւղի վը-
րայով և ամեն ինչ խորտակելով, ոչնչացնելով
մահացրել էր նրա բնակիչներին... Երբ մեր
ձիաւորները ներս մտան գիւղը, սառը ամա-
յութեան դող պատեց նրանց մարմիններին և
նրանք չիմացան թէ ինչ անեն և որ աւե-
րակ դռանը իջնեն. ոչ մի կենդանի շունչ չգի-
մաւորեց դրանց։

Անցան աւերակ և ամալի մի քանի տնե-
րի մօտով և հեռուում նրանց երևեցաւ ճրա-
գի աղօտ լուսաւորութիւն, որը նրանց հոգի
տուեց։ Նրանք անմիջապէս գէպի լոյսը գի-
մեցին և Գագիկը առաջինը մտաւ ներս, ուր
կանթեղի աղօտ լուսաւորութեան տակ, հին
չուլի վրայ նստած էր մի ծերունի։ Նա այն-
քան խորասուզուած էր իւր մտքի մէջ, որ
չնկատեց անգամ Գագիկի ներս մտնելը, որ
հետաքրքրութեամբ դիտում էր նրան։

— Բարի երեկոյ, հայրիկ, ասաց Գագիկը
խորխտ ձայնով։

Ծերունին սթափուեցաւ և իւր մեռե-
լային անշարժ աչքերը դարձնելով գէպի Գա-
գիկը, տեսաւ իւր առաջ գինուորուած մի մարդ
կանգնած, որ ըստ երևոյթին վատ տպաւո-
րութիւն թողեց նրա վրայ։ Նա բարձրացրեց
իւր ձեռնափայտը, որի վրայ յենուած էր և
կարծես թէ ուզում էր խփել Գագիկին, բայց
դողդոջիւն ու թուլացած ձեռքերը չպահե-
ցին փայտը և նա ընկաւ գետին, իսկ ծերու-
կը անշարժ և սարսափահար աչքերով նայում
էր Գագիկին և երկիւղից դողում։ Խեղճ ծե-
րուկ, նա դողում էր իւր կեանքի համար, այն
թշուառ կեանքի, որի ոգորմելի մնացորդները
մնացել էին նրա մաշուած ու թալկացած մարմ-
նի մէջ...

Գագիկը հասկացաւ նրան։

— Մի վախիր, ծերուկ, մենք թշնամիներ
չենք։

Ծերուկը թշնամի բառը լսելով աւելի
կուռ եկաւ և յետ ու յետ գնալով կանգ առաւ
անկիւնում որտեղից իւր անշարժ հայեացքով
կրկին նայում էր Գագիկին և իւր ուղեկից-
ներին, որոնք նոր էին ներս եկել։

— Մի վախիր, ծերուկ, մենք քեզ վնաս
չենք տալ, մենք միայն օթեւան ենք ուզում,
կրկնեց Գագիկը մօտենալով ծերուկին։

Բայց ծերուկը ըստ երևոյթին ոչինչէր հասկանում և լուռ մնաց:

Երբոր Գագիկը տեսաւ թէ նրա բերանից ոչ մի բառ չի դուրս գալիս, նա դարձաւ դէպի իւր ձիաւորները.

— Զիերը մի տեղ տեղաւորեցէք և աշխատեցէք նրանց համար խոտ գտնել, իսկ մենք կը մնանք այս գիշեր այստեղ: Ինչպէս երևում է ծերուկը երկիւղից սարսափահար է եղել և մեզ էլ թշնամիների տեղ է դնում, բայց մենք շուտով սրա լեզուն կը բանանք:

Ծառաները ձիերը կապեցին, իսկ երկուսն սկսան գիւղի մէջ պտըտել ձիաների համար գարի կամ դարման գտնելու. երկար որոնելուց յետոյ փլատակ ախոռի տակից հանեցին մի փոքր գարի և դարման, և ապա վերադառնալով բաց արին իրանց խուրճիկները, ուր ամեն տեսակ պաշարեղէն և գինի կար:

Գագիկն ու Գուրգէնը ագահաբար վրայ ընկան պաշարին ու գինուին, իսկ ծերուկը ապուշի նման դեռ նայում էր նրանց, չհամարձակուելով տեղից շարժուելու:

— Հարկաւոր է գրաւել ծերուկին և հարցնուփորձ անել, ասաց Գուրգէնը:

— Անպատճառ պէտք է իմանալ թէ ինչ է պատահել այս գիւղի հետ, որ մի քանի ա-

միս առաջ այնպէս շէն վիճակի մէջ էր, պատասխանեց Գագիկը և գաւաթի մէջ գինի լցնելով դիմեց ծերուկին.

— Ծերուկ, առ մի բաժակ գինի խմիր սա քեզ կը զօրացնէ և քո փակ լեզուն կը բանայ:

Ծերուկի աչքերի մէջ մի փայլ երևեցաւ գինին տեսնելով, որ շատ շուտով հանգաւ, ըստ երևոյթին նա կասկածում էր մեր հիւրընկալների վրայ, բայց երբ Գագիկը զօրով նրան բերեց իրանց մօտ նստացրեց, նա խմեց գինին, որ ցնցեց նրա ջղերը:

— Հը, ինչ է, դուր եկաւ, լաւն էր. առ դարձեալ խմիր, ասաց Գագիկը դարձեալ գինու գաւաթը մեկնելով նրան: Ծերուկին նուրից դատարկեց և հետզհետէ նրա լեզուն բացուեցաւ, որից Գագիկն իմացաւ, որ մի շաբաթ առաջ Իւսուֆի հրոսակները ներս խուժելով գիւղը աւերակ էին դարձրել նրան, իսկ բնակիչներից շատերին գերի էին տարել, շատերին կոտորել: Մնացել էր ամբողջ գիւղում ինքը, այդ ծերուկը, ինչպէս գիւղի միակ կենդանի վկան...

Ծերուկին սկսեց մանրամասնութիւնները պատմել, այն ինչ Գագիկն ու Գուրգէնը լողնածովթեանը չտանելով, տեղն ու տեղը մեկ-

նուեւ էին և թունդ խրմփացնում էին:

Ծէգը բացուելուն պէս հինգ ձիաւորները կրկին ճանապարհները շարունակեցին թողնելով ծերունուն նոյն անշարժ և պաղ դրուծեան մէջ, ինչպէս պատահել էին իրանք...

2.

Կապոյտ բերդի յանձնուելուց յետոյ մի տարի էլ անցաւ: Կրկին կանաչեցան դաշտերն ու ձորերը, կրկին կենդանութիւն ստացաւ բնութիւնը, լսուեցաւ թռչունների անուշ ճուղղունը, մեղմացաւ օդը, հալուեց ձիւնն ու սառույցը և առուակներն ուրախ կրկնօցով վազեցին առաջ. բայց թնչ վիճակի մէջ էր Հայաստանը: Իւսուֆը Սմբատին մի տարի Գուինի մութ ու խոնաւ բանտումը բանտարկելուց յետոյ, նորից դուրս եկաւ Գուինից իւր հրօսակներով և այժմ կանգնած էր Երընջակի*) բերդի պարիսպների տակ, չորս կողմը սփռելով ամայութիւն և կոտորած:

*) Երնջակի բերդը գտնւում է Սիւնիքում, որ շինել է Երնջիկ անունով մի կին և այնու-

Գարնանային արևը ժպտում էր ուրախ, այն ինչ Իւսուֆի վրանի առաջ, ճիշտ Երնջակի մէջ պաշարուած կտրիճ հայերի հետեւալ տեսարանն էր կատարվում:

Մի խումբ զինուորների, դահիճների և Իւսուֆի իշխանների առաջ կանգնած է մի մարդ գոգոյն և մեռելային դէմքով: Գլխաբաց և ոտաբոբիկ, պատառոտուն, հին, մաշուած շորերը հազիւ ծածկում են նրա մերկ մարմինը, իսկ տեղ-տեղ երևացող մարմինը կապտացած և ուռուցորուած է: Գլխի երկար մազերը ոլորուած էին ալիքներով, իսկ թաւ մօրուսը անկարգ ծածկում էր նրա երեսը: Հասակը բարձր էր և վիթխարի, այն ինչ նիհարութիւնն այն աստիճանի էր հասած, որ կարելի էր նրան կմախքի տեղ դնել, եթէ չը լինէին երկու փայլուն աչքերը, որոնք անհուն երանութեամբ էին լցուած: Ո՞վ էր դա, որ տաժանելի վիշտը, անտանելի հոգսերը աւերել էին նրա յաղթանդամ մարմինը և միմիայն անփոփոխ թողել աչքերը, որոնք մինչև օրս փայլում էին այնպէս սիրուն, այնպէս անվր-

հետե իւր անունով կոչել թէ գաւառը և թէ բերդը: Այժմ այս բերդը կոչվում է Ալինճա-գալէսի, որ սահմանակից է Գողթն գաւառին:

Ինճիլթեան 253.

դով, որ կարծես մարմնական բոլոր վշտերն ու հոգսերը, դառն կսկիծը և թշնամեաց արհամարանքը կապ չունենային նրա հետ...

Ի՞նչ աչքեր էին դրանք, որոնք տեսնում էին թշնամեաց արհամարհանքը, նրանց ծաղրն ու ծանակը և այնպես անվրդով, այնպես անխռով ու հանգիստ տանում էին արհամարելով այն, ինչ որ աշխարհային էր և անցաւոր:

Իւսուֆի կալանաւորներից էր այդ մարդը, որի դէմ վառուել էր նրա ատելութիւնը, որին ուզում էր չարաչար տանջանքներով սպանել ՚ի տես այն յամառ հայ պաշարուածների, որոնցից չկարողանալով վրէժ առնել իւր բարկութիւնը մի մարդուց էր ուզում առնել, որ անգէն և անմոռն զանգնած էր իւր առաջ և իւր բոլոր տանջանքները տանում էր գերմարդկային դիմացկութեամբ:

Հայոց թագաւոր Սմբատն էր այդ նահատակը... Դահիճները մէկ մէկ յօտենում էին նրան, ծածկում նրա գլխին մի հին կոտորատուած և անպէտք կասկարանք, թքում էին երեսին և ծաղրելով ծունկ չոքելով նրա առաջ կանչում.

— Ողջոյն քեզ, հայոց թագաւոր:

Սպա երկաթէ գաւազաններով և խարազաններով խփում էին նրան, որից յետոյ կապ-

տացած մարմնից ծոր-ծոր գուրս էր բղխում արիւնը և կաթիլ-կաթիլ ընկնում հողի վրայ: Հողը կուլ էր տալիս արեան կաթիլները իբրև սուրբ աւանդ Սմբատ արքայից: Նահատակուողը լուռ էր և անմոռն: Հառաչանքի և ոչ մի ձայն չէր լսվում նրա կրծքից և սոսկալի հարուածներից յառաջացած ցաւից չէր ցնցվում նրա դէմքի և ոչ մի մկանունքը:

Տեսնում էին անհաւատներն այդ անվրդ-դովութիւնը և տանջանք տանջանքի վրայ աւելացնում, որպէս զի ուրանայ Լուսաւորչայ հաւատը և ընդունի իսլամի կրօնը: Բայց անհուն տոկոսնութեամբ նա տանում էր ամեն տանջանք:

Նրանցից մէկը առնելով թագաւորի թաշկինակը կոխեց նրա բերանը և ապա առնելով ճիպոտներից մէկը սկսեց այդ ճիպոտով ներս կոխել թաշկինակը դէպի երանելու որկորը, որպէս զի կտրուի նրա շունչը. բայց Սմբատ թագաւորը դեռ շնչում էր ծանր և մահաբեր շնչով և իւր մտքում աղօթք մրմնջում. այդպիսով էլ չբաւականանալով նրա վզով անցկացրին գելարանը*), ծանր բեռը դրին նրա գլխի վրայ և տասը դահիճներ սկսեցին նրան

*) Գելարանը տանջանայ գործիք է: Ծ. Հ.

ինչպէս մի քար շարժել աջ ու ձախ: Այդ էլ արին, բայց նա դեռ շնչում էր, դեռ ապրում էր, կեանքի թելը դեռ չէր կտրուել և տանջանքների ընդմէջ դեռ չէր անցել:

Տեսան անհաւատները, որ դեռ կենդանութեան նշոյլ կայ նրա մէջ և գազանական վրէժխնդրութեամբ լի ջեռացրին երկաթը կըրակի վրայ, մինչև որ նա ստացաւ սպիտակ արծաթի գոյն և այն ժամանակ մօտեցնելով նրա մարմնի զանազան տեղերին սկսեցին աւելացնել նրա տանջանքները... *):

Խեղտող ճենճերային հոտը տարածուեցաւ ամեն կողմը, թանձր ծխի գոլորշիները դուրս էին ժայթքում Սմբատ թագաւորի մարմնի այն տեղերից, ուր կալնում էր տաքացրած սոսկալի ունեւիթը:

Սոսկումը և զարհուրանքը պատում էր նայողին, բայց դահիճներն աւելի և աւելի խորը, մսի մէջ էին ընկղմում շիկացած երկաթը...

Վերջին անգամ բացեց Սմբատ թագաւորը իւր Աստուածային լոյսով լցուած աչքերը, վերջին մնաս բարևն ասաց հայրենիքին և

*) 2ամչեան, երես 757.

վերջին շունչը պիտի փչեր, երբ դահիճը կտրեց նրա գլուխը...

Բարկութեան փրփուրը բերանին Իւսուֆը հրամայեց նրա դիակը Դուին տանել և ՚ի նախատինք քրիստոնեաների խաչել Քրիստոսի նման... Անկուշտ գազանը նրա արիւնից չէր կշտացել, նրա դիակն էլ էր ուղղում անպատուել:

Է.

Կէս գիշեր էր...

Երկրի վրայ տիրում էր խորին խաւարը: Ոչ մի շշուկ, ոչ մի ձայն չէր խանդարում մեռելային լուսթիւնը, երբ հեռուից Դուին *) քաղաքը տանող ճանապարհի վրայ երևեցան երկու ձիաւոր:

*) Ըստ Խորենացու Դուին քաղաքի Ազատ գետի վրայ հիմնարկողը եղել է Խոսրով Բ. 350 թ. Բ. յետ, որից յետոյ մայրաքաղաք դարձաւ թէ թագաւորների և թէ ոստիկանների: Մինչև 924 թիւը այդանշ էր և հայոց կաթող. աթոռը: Դուին խօսքը պարսկերէն է և նշանակում է քլուր: Դուինի իսկական տեղը գետ յայտնի է

Նետի արագութեամբ դրանք առաջ էին սլանում դէպի Դուին, ուր նստած էր Իւսուֆ, առը գիշերային քամին փրփռացնում էր նրանց փեշերը և ձիաների ոտքերի տակից բարձրանում էր թանձր փոշի: Գիշերային խաւարի մէջ երկու վիթխարի հսկաների էին նմանում դրանք, որոնք արշաւելով Դուինի վրայ, կարծես ուզում էին մի ակնթարթում ոչնչացնել, լափել և հիմնալատակ անել Դուինը:

Վիթխարի հասակ ունէր ձիաւորներից մէկը, որ միւսից մի քանի քայլ առաջ էր սլանում. լայն թիկունքը, հաստ և հուժկու բազուկները մի ամբողջ բանակ կարող էին

և վիճելի է: Պէտք է ենթադրել, որ դա այժմս մի շնչին գիւղ է, որ գտնվում է Երևան բաղա-
քից դէպի հարաւ արեւելք:

Հիւս. Գ. գիրք Կ. Կոստանեանցի

146—148

Դուինը միշտ ենթակայ է եղել երկրաշարժ-
ներին, որից և հ. Ինճիճեանը ենթադրում է, որ կործանուած լինի բոլորովին: Դուինի տեղը այժմս որոշում է մի ձորի մէջ, որ լի է աւերակներով, ուստի սա չէ ընդունում թէ դրա տեղը այժմ գիւղ լինի:

Ինճիճեան 469:

ոչնչացնել: Թաւ սև մօրուսը պատել էր նրա գէմքը, իսկ երկու հրացայտ աչքերը փայլում էին գիշերային խաւարի մէջ ինչպէս երկու հրաբուխներ: Բարկութեան և վրէժխնդրու-
թեան կատաղի կրակով լցուած էին այդ աչ-
քերը, որոնք նայողին ինչպէս մոմ էին հա-
լեցնում:

Ահագին ծանրութեամբ սուրը կախուած էր նրա մէջքին, իսկ ծանր սաղաւարտը փայ-
լում էր նրա գլխին գիշերային խաւարի մէջ: Պակաս չէր մարմնի կազմուածքով և միւս ձիաւորը, բայց նա չէր կարող համեմատուել իւր ուժով առաջնի հետ: Նա էլ սուր ունէր մէջքին և երկայն նիզակը ձեռքին անդադար խփում էր իւր ձիուն, որ ետ չմնայ առաջին ձիաւորից, որ իւր տէրն էր:

Կարճ ժամանակ անցաւ և նրանք մօտե-
ցան Դուին քաղաքին, ուր տիրում էր նոյն-
պէս մեռելային անշարժութիւնը, հեռուում միայն երևում էր Իւսուֆի պալատը և հայոց կաթողիկոսարանը: Նրանք մօտեցան Դուինին. այդ ժամանակ մի քանի շուն սկսան հաջել ձիաւորների վրայ, որոնք մի փոքր էլ առաջ գնալով իջան ձիերից և նրանց դէպի ձորը տանելով կապեցին այնտեղ, իսկ իրանք սկսան ոտքով քաղաք մտնել:

— Դու լաւ ես յիշում տեղը, հարցրեց առաջին ձիաւորը մեզ ծանօթ Դաւթին, երբ նրանք մտան լուռ փողոցները:

— Ինչպէս ցերեկուայ լոյսը, պատասխանեց Դաւիթը:

— Իսկ համոզուած ես, որ լոյսը ամեն գիշեր իջնում էր նրա խաչուած տեղը:

— Տէր, ես ինքս աչքովս եմ տեսել, ինչպէս կարելի է չհաւատալ:

— Դէհ, ուրեմն առաջ քայլիր և ցոյց տուր տեղը:

Դաւիթը առաջ անցաւ և մի քանի լուռ փողոցներ անցնելուց յետոյ կանգ առաւ հայոց կաթողիկոսարանի առաջ մի հրապարակի վրայ:

— Սհա այստեղ էր խաչուած հայոց թագաւոր Սմբատը, այստեղ ահա անարգում էին նրա գիակը այդ անօրէնները:

— Լաւ ընտրութիւն է. ճիշդ հայոց կաթողիկոսարանի գիմաց, այսպէս Դաւիթի տէրը և խոր, շատ խոր յոգոց հանեց:

— Իսկ ո՞ւր է լոյսը *), ինչո՞ւ նա չկայ:

*) Աւանդութիւն կայ որ Սմբատ արքայի խաչուած տեղը գիշերները լոյս է իջնելիս եղել, որ

— Կը լինի, գուցէ դեռ վաղ է, երկնքից լոյսն իջնում էր առ հասարակ կէս գիշերից անց:

— Լաւ ուրեմն, սպասենք:

— Բայց տես, տէր իմ, ահա լոյսն իջնում է երկնքից. տեսնո՞ւմ ես ճիշդ մեր գլխին մի տեսակ աղօտ լուսաւորութիւն է երևում, չի անցնի կարճ ժամանակ և դու կը տեսնես հրաշքը, ասաց Դաւիթը և նայեց վեր, դէպի աստեղազարդ երկինքը, ուր լիաւի իրանց գլխի վրայ, այնտեղ, ուր բեւեռել էր Իսուսը Սմբատին, երևում էր մի աղօտ լոյս, որ հետը հետէ ընդարձակվում և պսակի կերպարանք էր ստանում:

Դաւթի տէրը ծունկ չոքեց և ձեռքերը կրծքին դրեց. նա անթարթ աչքերով սկսեց նայել լոյսին և նրա սիրտը սկսեց դողալ, այն սիրտը, որ չէր դողալ, եթէ Իսուսի ամբողջ բանկը իւր վրայ գար:

Պսակը հետզհետէ իջնում էր ցած, գալարվում, թռիչքներ անում վերև ու ներքև և կրկին կանգ առնում:

Շատ շատերը տեսել են թէ քրիստոնեաներից և թէ անհաւատներից:

Յովհ. կաթ. Դրասխանակերտցի, երես

Յանկարծ Դաւթի տէրը, այն յաղթանդամ
Հսկան սառուռեցաւ, նրա մարմնով անցաւ մի
այնպիսի դող, որ քիչ մնաց նրա արիւնը սա-
ռեցնէր երակների մէջ և ցնդէր ուղեղը:

Նա տեսաւ իւր առաջ Սմբատ Հայոց թա-
գաւորին, որ իւր գունատ և թալկացած աչ-
քերով նայում էր նրան:

Աղաչանքի և աղերսանքի Հայեացք էր
այդ Հայեացքը, որ ուղղած էր դէպի իշխանը,
որ ապուշ կրթած նայում էր նրան:

Այդ թալկացած և աղերսող աչքերի ետև
կարծես թագնուած լինէր վրէժխնդրութեան
և ատելութեան սարսափելի բոցը, որ դէպի
Հուր ու մոխիր էր քաջալերում:

Այդ բոցը հալում էր իշխանին, նրա դէմ-
քի մկանունքները ցնցւում էին, երեսին պա-
տում էր մեռելային գունատութիւնը, այն
ինչ նա իւր աչքերով կլանում էր Սմբատ ար-
քայի ստուերի իւրաքանչիւր շարժողութիւնը,
նրա դէմքի ամեն մի գիծը, աչքերի թափան-
ձող Հայեացքը, որ վիշտ և զարհուրանք էր
պարունակում իւր մէջ...

Ստուերի հոգեկան այդ բուռն զգացմուն-
քը շատ խոր թափանձում էր իշխանի սրտում
և այնտեղ իւր աւերմունքն անում, իւր խոր
անջնջելի հետքերը թողնում: Սոսկալի էին

այդ հետքերը, զարհուրելի նրա աւերմունքը:

Եւ ուն կեանքով լի, անյաղթելի ուժի
տէր մարդու մարմնով կարծես բիւրաւոր մըր-
ջիւններ էին վազում, որոնք փշաքազում էին
նրա մարմինը. նա հետզհետէ կարծես սառ-
չում էր, դադարում էր կենդանական շարժո-
ղութիւնը, գիտակցութիւնը լուծւում էր և դառ-
նում որպէս կենդանի արձան: Ի՞նչ գրութեան
մէջ էր նրա հոգին, ո՞ւր և ո՞րտեղ էր սաւառ-
նում—յայտնի չէր, միայն թէ նա տանջվում
էր, այդ երևում էր նրա դժգոյն մեռելային
դէմքից, ուր շարուել էին արտասուաց խոշոր
բայց սառն կաթիլներ... Աշխարհս գոյութիւն
չունէր նրա համար և ինքը իւր ամբողջ ետև
թեամբ ամփոփուած էր ստուերի աչքերի մէջ,
այդ էր այդ ըստէին նրա աշխարհը, որ մեծ
էր քան տիեզերքը, ահարկու և սոսկալի քան
գժոխքը: Նա հասկանում էր այդ աշխարհքը,
նա ճանաչում էր այդ աշխարհի հոգեկան վիշ-
տը—և սառսռում... Նայեց նա ստուերին,
նայեց և յանկարծ խուլ գերեզմանական ձայ-
նով ասաց.

—Երգվում եմ, Հայր, որ ոչ մի բարբա-
րոս չթողնեմ Հայաստանում և քո վրէժը
տանապատիկ առնեմ Իւսուֆի հրոսակներից:

Այդ միջոցին ստուերը ժպտաց, ուրախա-

ցաւ, մի տեսակ անհուն երանութիւն անցաւ նրա գունատ դէմքի վրայ. ապա երեքաց, ցընցուեց, հետզհետէ նօսրացաւ. լուծուեց օդի հետ և պսակի հետ միասին չքացաւ...

Տիրեց կրկին խորին խաւարը:

Վեր կացաւ իշխանը և վրէժխնդրութեամբ լի աչքերը չորս կողմը շրջեցնելով մի այնպիսի մռնչիւն արձակեց, որ կարծես սար ու ձոր դողացին:

Այդ միջոցին շտապով մօտեցաւ իշխանին Դաւիթը և ասաց նրան.

Տէր, հինգ թէ վեց հոգի Իւսուֆի զինուորներից դէպի մեզ են գալիս, եթէ մեզ ճանաչեն, կռիւն անխուսափելի է:

— Թող գան, այդ շներին բոլորին էլ պէտք է կոտորած:

— Բայց, տէր իմ, նրանք կարող են աղմուկ հանել...

Վեց հոգուց բաղկացած խումբը սօսեցաւ նրանց և Դաւթի տէրը լանկարծակի մէկին այնպիսի աքացի տուեց, որ դիպչելով միւսին, երկուսն էլ վայր գլորուեցան: Միւսները նկատելով այդ սրերը մերկացրին:

Հսկան ժպտաց և աներկիւղ մօտենալով նրանց, նրանցից երկուսին բռնեցրով այնպիսի հարուած տուեց, որ սրերը երեք գազ

ու կէս այն կողմը շարտուելով իրանք անշունչ վայր ընկան իրանց ընկերների մօտ:

Խմբից մի հոգու գլուխը Դաւիթն էր կտրում, իսկ մէկը սարսափից փախուստ էր ուզում տալ, երբ հօկան բռնելով նրան տապալեց գետին և ապա հուպ տալով որկորին գոռաց խրոխտաձայն.

— Անհաւատ շուն, քեզ կենդանի եմ թողնում, որ համբաւ տանես Իւսուֆին, թէ Ս. շոտ Երկաթ Շահնշահ՝ Սմբատի անդրանիկը, սուրբ վրէժխնդրութեան հոգով զինուած, պիտի հալածէ Իւսուֆին և նրա հրոսակներին: Կարճ ժամանակ չի անցնի և դրանց հետքը չը պիտի գտնուի Հայաստանի մէջ:

Այդ ժամանակ զինուորը Սշոտի մատների ճնշումից խրխուացնում էր և մօտ էր խեղդուելու:

— Հը՛, սատակո՛ւմ ես, քնչ է, ո՛ւր գնաց ձեր քաջութիւնը, որ մի մատի ոյժին էլ չէք դիմանում, ասաց Սշոտը, Սմբատ նահատակի որդին, և մի աքացի տալով նրան, դիմեց Դաւթին:

— Իէ՛հ, ժամանակ է գնալու, շուտով արշալոյսը կը բացուի, հասաւ ժամանակը վրէժխնդրութեան, անօրէնների հետքն անգամ չպէտք է թողնել, ասաց նա և ապա հեծնե-

լով իրանց ձիանները վրայ, երեսները շուռ-
տուռն դէպի Բագրեւանդ և գիշերային մթու-
թեան մէջ սլացան առաջ...

Ը.

Այժմ մի փոքր կանգ առնենք և տես-
նենք թէ ինչ դրութեան մէջ էր Հայաստա-
նը Սմբատ արքայի նահատակութիւնէ յետոյ և
սր էր Աշոտ Երկաթ:

Արաբաց տիրապետութեան ժամանակ
Հայաստանի մէջ գտնվում էին բազմաթիւ
մեծ և փոքր իշխանական ցեղեր, որոնցից չոր-
սը ձգտում էին առաջնակարգ դեր խաղալ
Հայաստանի մէջ: Այդ մեծ իշխանական ցեղե-
րըն էին՝ Արծրունիք, Սիւնիք, Մամիկոնեանք
և Բագրատունիք: Սրանցից երկու առաջին-
ները արդէն վաղուց ձգտում էին Հայոց թա-
գաւորութեան հասնելու, բայց իրանց ներքի
և աններքի դիմած միջոցներով աւելի գործը
փչացրին և իրանց ցանկացած նպատակին չը
հասան: Մամիկոնեանք թէև նորագոյն եկա-
մուտ նախարարութիւն էին կազմում, բայց
նրանց նպատակն էր լոկ ազգին՝ ծառայելը, ա-
մենից վեր դասելով ազգութեան շահերը քան

թէ ձգտումը դէպի թագաւորութիւն և այդ
է պատճառը որ սրանք թէ և ընդհանուր
սպարապետի պաշտօններ էին կատարում և
ոյժը իրանց ձեռքին էր, բայց չօգտուեցան
այդ ոյժից և հետզհետէ, իններորդ դարի կէ-
սին, կտրուեց նրանց շառաւիղը Գրիգոր Մա-
միկոնեանի մահով:

Բագրատունեաց տոհմը, որ հանդէս եկան
Պարթևաց օրով և թագադիր ասպետութեան
պաշտօնն ունէին, հետզհետէ առաջնակարգ
դեր էին կատարում Հայոց մէջ: Սրանց միջից
դուրս եկան քաջ և իմաստուն զօրավարներ,
որոնք Բագրատունեաց անունը փառաւորեցին:
Իսկ իններորդ դարի վերջերին արդէն յաջո-
ղեցաւ Թագաւորի տիտղոս առնել (885 թ.):

Հայոց բնաւորութեան համեմատ, հէնց
որ Բագրատունիք ձեռք բերին թագաւորական
տիտղոսը, միւս նախարարներն էլ, թէ մեծ թէ
փոքր սկսան գլուխ բարձրացնել և ձգտել դէ-
պի անկախութիւն:

Արծրունիք առաջինն եղան, որ Գագիկ
Արծրունու ջանքերով ձեռք բերին և կազմե-
ցին Վասպուրականի մէջ անկախ տէրութիւն
(908 թ.): Դրանից վաթսու տարի յետոյ
քայքայուեց նաև Բագրատունեաց տէրութիւնը՝
որ գտնվում էր Սրարատեան երկրում և Վա-

նանդ երկրում կազմեցին առանձին թագաւորութիւն Կարս մայրաքաղաքով, այն ինչ այդ միջոցներին քայքայեցաւ նաեւ Վասպուրականի տէրութիւնը կազմելով Ռշտունեաց և Անձեացեաց անկախ տէրութիւնները և ապա հետզհետէ Սիւնեաց, Բագրատունեաց, Կիւրիկեան թագաւորութիւն Լոռիի մէջ և բազմաթիւ մանր մուկը իշխանութիւններ, որոնցից ամեն մէկը ուզում էր անկախ լինել և առանձին տէրութիւն կազմել: Անմիաբանութեան և խռովութեան հոգին բուռն կերպիւ տիրապետում էր հայերի մէջ: Յոյները և արաբները դրա որոմները միայն ցանել էին հայերի մէջ, որ այդ ժամանակները առատ հունձ էր տալիս քայքայելով իրանց ոյժերը, մէկ իշխան միւսի դէմ որոգայթներ լարելով...

Բագրատունեաց առաջին թագաւորը եղաւ Աշոտ Ա. որի մահուանից յետոյ թագաւորական գահ բարձրացաւ Սմբատը, որը երեք որդի ունէր Աշոտ, Մուշեղ և Աբաս: Սմբատի գլխաւոր ջանքը լինում է անկախ մանր տէրութիւնները միացնել իրար հետ, բայց այդ չէ յաջողւում իրան, որովհետեւ չարանեղ Իւսուֆը, կասկածելով Սմբատի հաւատարմութեան վրայ և նրա ուժեղանալուց վախենալով հետամուտ է լինում բռնելու նրան, բայց

Սմբատը իր որդկերանցով դիմադրում է Իւսուֆին: Սմբատի անդրանիկ որդին՝ Աշոտ և Մուշեղ Նիգ գաւառում ճակատամարտում են Իւսուֆի զինուորների հետ, ուր յաղթուելով Մուշեղ գերի է ընկնում և տարուելով Դուին՝ մահացու դեղով սպանւում է և ապա թաղւում Բագարանում *):

Այնուհետեւ Սմբատ արքան կապոյտ բերդում անձնատուր լինելուց յետոյ նրա երկու որդիքը՝ Աշոտ և Աբաս փախչում են Հայաստանից Իւսուֆի վրէժխնդրութիւնից վախենալով, որոնցից առաջինը գնում է Կոստանդնուպոլիս Յունաց Լեւոն կայսեր մօտ, իսկ երկրորդը գնում է Վրաստան և փեսայանում վրաց թագաւորին **):

Աշոտ, որ իւր քաջապինդ արիւթեան համար երկաթ մականունն ստացաւ, որ իւր մատներով կարողանում էր երկաթը ոլորել և զարմացնել բոլորին, իւր հօր մահից յետոյ Լեւոն կայսեր հրամանով դառնում է Հայաստան, անուանում իրան շահընշահ, այսինքն

*) Յովհ. Կաթ. երես 122

**) Ասողիկ Տարօնեցի գ. հանգէս գլուխ գ. երես 165.

Թագաւորաց Թագաւոր, և Հալածում արաբացիներին *):

Ահա այս գրութեան մէջ էր Հայաստանը, երբ երևաց Աշոտ Երկաթ:

Թ.

Բագրևանդ **) գաւառում, այնտեղ, ուր սկիզբն է առնում Եփրատ գետի մի վտակը և ուր Գրիգոր Լուսաւորիչը մկրտեց Տրդատ Թագաւորին և Հայերին, Նպատ լեւան լանջի վրայ բարձրանում էր մի մենաստան, որ իններորդ դարու վերջին ծաղկած և փարթամ գրութեան մէջ էր գտնվում: Այդ մենաստանը, որի մէջ քառասունից աւելի կրօնաւորներ էին գտնվում, կրում էր սուրբ Գրիգոր անունը, ուր Հայկական նախնական սովորութեան համեմատ ամեն մի ճանապարհորդ հասնելով այդ տեղ, յոգնած և բեզարած կանգ էր առնում և ընդունում էր վանականների լիառատ հիւրընկալութիւնը:

Դեռ շատ հին դարերում, երբ Հայերի

*) Նոյն գլուխ զ. Երես 169.

**) Այժմեան Ալաշկերտի գաւառը.

մէջ չէր մտել քրիստոնէութիւնը, երբ պաշտում էին նրանք չաստուածներին, այդ մենաստանը կրկին գոյութիւն ունէր և ծառայում էր իբրև հիւրընկալութեան կենդրոն, միայն թէ այն ժամանակ չէր կրում այդ անունը, այլ դա կոչվում էր Բագաւան, Բագնաց աւան և կամ Դից աւան: Բագաւանը այդ ժամանակ մեծ դեր էր կատարում Հայոց մէջ: Այդտեղ էր գտնվում քրմապետ Մաթանի և նրա եղբօր Տիգրանի գերեզմանները, ուր գտնվում էր նաև Վանատրի հիւրընկալութեան և ամանորաբեր նոր պտղոց չաստուած բազինը: Այդ բազինը, Խորենացու ասուլիսով շինել էր վերջին Տիգրան Հայոց Թագաւորը, որ իւր քրմապետ եղբօր՝ Մաթանի գերեզմանի վրայ, հրամայեց բազին շինել որ դրանց մատուցած զոհերից օգտուին ամեն ճանապարհորդ և հիւրեր և ապա Վաղարշ Թագաւորը նաւասարդի առաջին օրը աշխարհախումբ տօն կարգեց այդ բազինին: Անցաւ ժամանակ. քրիստոնէութիւնը մոտ գործեց Հայաստանում և սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ վերցնելով այդ կուռքը, դրա տեղ Քրիստոսի յաղթական խաչը տնկեց, բերելով այդտեղ սրբայն Յովհաննու և Աթաճազինէի նշխարները:

X Բայց որովհետեւ նաւասարդի առաջին օրը մեծ հանդէսով տօնվում էր այդ տօնը, երբ միւսնոյն ժամանակ տօնվում էր նոր պըտուղների, բերրիութեան տօնը, այդ պատճառով, նոյն իսկ այդ օրը, Գրիգոր Լուսաւորիչը նշանակեց սուրբ Յովհաննու Մկրտչի և Քրիստոսի վկայի Ս.Թանազիւնէի տօն. այդպիսով հետզհետէ մոռացութեան տրուեցան հին կռապաշտական տօնախմբութիւնները և տեղի տրուեցան քրիստոնէական տօները:

Այդ իսկ մենաստանում *), ինչպէս ասացինք, իններորդ դարու վերջերին ապրում էր քառասնից աւելի վանական. տասներորդ դարի սկզբներին հազիւ մնացել էին մի քանի վանական և նա զրկուել էր իւր զարգարանքներից, ոսկուց և արծաթից:

Իւսուֆի հրոսակները մտնելով Բագրեւանդայ գաւառը, ամեն ինչ տակն ու վրայ

*) Արածանի գետի վրայ Նպատ սարի հիւսիսային ստորոտում կայ այժմ մի մեծ եկեղեցի Ռւչքիլիսէ անուանով, որ շինուած է է. դարում. այդ եկեղեցին կամ մենաստանը այն տեղն է, ուր եղել է հին ժամանակներում Մաթան քրմապետի գերեզմանը և Վանատրի մեհեանը, որոնց կործանելով Գրիգոր Լուսաւորիչը մատուռ շինեց և

էին արել, չխնայելով անգամ այդ մենաստանին, ուր ամեն ինչ յափշտակելով սրի էին անցկացրել քառասնից աւելի վանականներ, իսկ մնացածներին փախուստ դարձրել: Սակայն վանականներից մէկը վերադառնալով վանք, ամալի պատերի մէջ շարունակում էր իւր թշուառ գոյութիւնը, ամեն ըոպէ մահուան սպասելով այն արաբ իշխանից, որը նրատաժ էր Բագաւանում և չորս կողմը մահ էր սպառնում:

Թերունի վանական էր այդ մենաստանի վանահայրը. քանի՜-քանի՜ թշուառութիւններ անցել էին նրա գլխով, քանի՜-քանի՜ փորձանքների էր հանդիպել նա, բայց նրա հոգու մէջ այդպիսի խոր վիշտ չէր ձգել, ինչպէս հիմա: Երբ նայում էր վանքի մերկ պատերին, զարդարանքներից զուրկ, երբ մտնում էր վանքի ամալի և դատարկ ամբարներն ու մառանները, նրա սիրտը քաղվում էր, նրա աչքերից ընկնում էին արտասուքի կաթիլներ:

Յովհաննու Մկրտչի մասունքներն ամփոփեց. այս պատճառով Իւչքիլիսէն կոչվում է և Բագրեւանդայ սուրբ Յովհաննէս և մինչև հիմա էլ մեծ ուխտատեղի է:

Հիւս. Կ. Կոստանեանի 91—92.

Մարտիրոս էր այդ ծերունի վանահօր
անունը, որ իւր ընկերակիցներին կոտորուած-
քից յետոյ, դեռ մի քանի ամիս չկար ինչ վե-
րագարձել էր վանքը, իւր մի քանի ծառա-
ներով:

Երեկոյեան դէմ էր: Սրեւնոր հանգիստ
էր առնում Սուկաւ կամ Զրաբաշխ լեռների
կատարներին, երբ Մարտիրոսը լուռ շրջում
էր վանքի գաւթում և երբեմն նայում հո-
րիզոնին, ուր մտնում էր արևը իւր ետևից
թողնելով կարմրածիրանագոյն շերտեր... Ծա-
ռաներից երկուսն էլ մտախոհ նստած էին մի
քարի վրայ և մի ինչ որ խօսում էին:

— Տղերք, դարձաւ նրանց վանահայրը,
դռները պինդ փակեցէք և ոչ ոքի ալլաւներս
չթողնէք, արևը արդէն մայր մտաւ և շու-
տով խաւարը կըտիրի:

— Պարսպի բոլոր դռները պինդ են փա-
կուած, հայր սուրբ, ասաց ծառաներից մէկը
ոտքի կանգնելով:

— Իսկ նիգերն ամրացած են:

— Այո՛, այնքան ամուր են, որ եթէ Իւ-
սուֆ ինքը իւր բանակով այստեղ գայ, կրկին
չի կարող ներս մտնել, ասաց հեզնութեամբ
ծառան:

— Հը՛մ, Իսուֆ... հա՛, հիմա գայ, ինչ

պիտի տանի. ամեն բան տարաւ, ամեն ինչ
կոտորեց, էլ ինչու համար է գալիս, ինչին
են պէտք վանքի սառ քարերը, մըմրաց ինքն
իրան վանահայրը և սկսեց կրկին իւր տէրո-
ղորմեան ձգել:

Սյդ միջոցին լսուեցաւ վանքի պարիսպ-
ների դռան բաղխիւնը. ով որ բաղխում էր
դուռը ուժգին և շտապ հարուածներով:

Ծառաները ոտքի կանգնեցին և երկիւ-
ղից սկսան իրար երեսին նայել, այն ինչ վա-
նահայրը տեղն ու տեղը կանգ առնելով դա-
դարացրեց տէրողորմեայի համարելը և շփո-
թուած դէպի դուռը նայեց:

«Ո՞վ պիտի լինի, որ այդպէ՛ս շտապ շտապ
ծեծում է դուռը», մտածեց նա և նրա մտքի
մէջ անցաւ Բագաւան գիւղի արաբայ իշխանը
և իւր հրոսակները ու խեղճ վարդապետի մարմ-
նով սառը դող անցաւ, երբ մտաբերեց նրանց
առաջին արշաւանքը և վանքի աւերմունքը:

— Ով էլ որ լինի, լաւ բանի համար չի
լինի եկած, բայց թէ պէտք է իմանալ և ըն-
դունել. ինչից պէտք է վախենալ, քանի որ
ոչինչ չկայ վանքում կողոպտելու, իսկ իւր
կեանքի վերջին մնացորդները իրան ալլաւ
պէտք չեն:

— Տղերք, գնացէք տեսէք ով է և ինչ է

ուղում, բայց առանց իմ հրամանի դուռը չբանաք:

Ծառաները դէպի դուռը վազեցին, որ քիչ էր մնում ջարդուփուրդ էր լինում ծեծելուց: Ինչպէս երևում էր այցելուն շտապ գործ ունէր կամ համբերութիւն ամենեւին չունէր:

Շփոթուած վանահայրը դեռ կանգնած էր տեղն ու տեղը երբ ծառաներից մէկը դառնալով յայտնեց.

— Հայր սուրբ, վիթխարի տեսքով մի գիւղացի է դռան ետեւը կանգնած և ստիպում է դուռը բանալ. նա կարեւոր գործ ունի ձեզ հետ:

— Միայնակ է նա:

— Այո՛, միայնակ, ուրիշ ոչ ոքի չտեսանք հետը:

— Բայց լաւ դիտեցի՞ք շուրջը:

— Այո՛, չորս կողմը լուռութիւն է տիրում և նա միայնակ ծեծում է դուռը, եթէ չբանաք, ասում է, դուռը կը կոտրատեմ:

— Զէնք ունի՞, հարցրեց վանահայրը:

— Ոչ մի զէնք չտեսանք վրան, բայց մի այնպիսի ուժեղ բազուկներ ունի, որ հազար զէնք արժէ:

— Լաւ, ներս թողէք, բայց դռները խփոյն փակեցէք և դուք էլ զգուշ մնացէք: Ո՛վ

գիտէ ի՞նչ մարդ է, թշնամի է թէ՞ բարեկամ. մեր ժամանակներում ամեն բանի վրայ պէտք է կասկածել, ամեն բանից պէտք է վախենալ, ասաց վանահայրը ինքն իրան և լուռ դէպի դուռը նայեց, որ ճռճաւով բացուեց և մի յաղթանդամ մարդ գիւղական հագուստով, երկար փայտը ձեռքին ներս մտաւ և ուղղակի դէպի հայր սուրբը գալով խոնարհ գլուխ տուեց նրան:

Մարտիրոս հայրը իւր փոքրիկ, բայց փայլուն աչքերը դէպի նա սևեռելով, ոտքից մինչև գլուխ զննեց նրան և ըստ երևոյթին լաւ տպաւորութիւն թողնելով իւր վրայ, մեղմ ձայնով հարցրեց.

— Ի՞նչ կը կամենայիր, որդեակ, որ այս ժամին վանքի դուռն ես ծեծում, երբ ոչ ոքի այլ ևս չենք ընդունում:

— Քո օրհնութիւնը Մարտիրոս հայր, ասաց գիւղացին և մօտենալով աջն ուղեց համբուրելու:

Վանահայրը աջը տուեց նրան և հարցրեց:

— Դու ո՞րտեղից գիտես իմ անունը:

— Բարի մարդկանց անունը միշտ ամենքը կ'իմանան, բայց ես առանձին գործ ու-

նիմ քեզ հետ, հայր սուրբ, հրամայիր ծառաներիդ հեռանալու, կամ մտնենք խուցդ:

— Գնանք, որդեակ, ասաց վանահայրը, առաջնորդելով նրան դէպի իւր խուցը և երբ նրանք միայնակ մնացին, այն ժամանակ այցելուն սկսեց իւր հարց ու փորձը:

— Հայր սուրբ, դու լաւ տեղեկութիւն կ'ունենաս Բագաւանից, թէ այնտեղ որքան արաբաց զօրք կայ և ինչ դրութեան մէջ են:

Հայր սուրբը աչքերը չուեց, երբ լսեց այդ հարցը:

— Ի՞նչ հարկաւոր է քեզ, որդի, անօրէններն այնքան շատ են, որ համարել չի կարելի:

— Ելի ինչքան շատ լինին, մօտաւորական թիւը քեզ յայտնի կը լինի, որովհետեւ նրանք քեզ մօտ են և քո ծառաները միշտ երթեկութիւն ունին գիւղի հետ:

— Ի՞նչ ասեմ, մօտ հինգ հազարի չափ կը լինին, որոնց կէսը նստում են Բագաւանում, կէսը Վաղարշակերտում:

— Հըմ... հինգ հազար... երկու հազար և հինգ հարիւր... է... հոգ չէ, ինքն իրան մըմըաց այցելուն:

— Ի՞նչ է որ...

— Ոչինչ, փոքր ժամանակից յետոյ դրանց

հետքն էլ չի լինի Բագաւանում:

— Ի՞նչպէս, ասաց վանահայրը և դողողօրուն ձեռքերով բռնեց այցելուի ձեռքը, դու ուզում ես միայնակ նրանց հետ կռիւ տալ կոտորել նրանց...

— Ձէ, ես չէ, այլ Աշոտ Երկաթ շահնշահը:

Մի ելեքտրական սարսուռ անցաւ ծերունու մարմնով, երբ լսեց Աշոտ Երկաթի անունը և նրա աչքերում փայլեց ուրախութիւն:

— Իսկ դու ո՞վ ես, որ նրանից տեղեկութիւն ունիս, ո՞ւր է նա, նահատակ Սմբատի որդին:

— Ես ո՞վ եմ, ես նրա զինուոր Դաւիթն եմ, որ առաջուց եկել եմ յայտնելու քեզ, որ այս երեկոյ պատրաստ լինիս նրա վեց հարիւր քաջերին ընդունելու, որովհետեւ մի փոքր ժամանակ այստեղ հանգստանալուց յետոյ գիշերս պիտի յարձակում գործենք Բագաւանի վրայ, ուր վաղ առաւօտ էլ ոչ մի արաբ զինուոր չի մնալ:

— Դէհ, հայր սուրբ, ծառաներիդ հրամայիր, որ իրանց խուցը մտնեն քնելու, իսկ դուան բանալիները ինձ յանձնեն: Ժամանակ պէտք չէ կորցնել, ես դուրս կ'երթամ շրջակայքը աչքի անցկացնելու և կործ ժամանա-

կից յետոյ կրկին կրգամ, ասաց Ռաւիթը և վեր կենալով տեղէն դուրս եկաւ խուցից:

Մտաւարած վանահայրը չգիտէր երազ էր թէ իրողութիւն, բայց թէ նա հրամայեց բանալիները յանձնել Ռաւիթին և պատրաստութիւն տեսնել դիմաւորելու Աշոտ Երկաթին:

Ժ.

Ռաւիթը վանքի բանալիները գրպանը դնելով կամաց սկսեց կանաչով պատած բլրից ցած իջնել դէպի ձորը: Յուսահատ և տրտում էր նրա դէմքը: Այն մարդը, որ այնպէս աներկիւղ էր դէպի մահը, այն մարդը, որ իւր կեանքը դրել էր արդարութեան և վեհանձնութեան համար, նա որ արհամարհեց Գագիկ Արծրունու դափնիները իւր տիրոջ մօտ գտնուած փշի հետ, այժմս սաստիկ լուսահատուած էր և տխուր: Մի տեսակ ծանր միտք, մի տեսակ անորոշ ճնշում տակն ու վրայ էր անում նրա սիրտը և խռովում նրա հոգին: Ի՞նչ բան կրծեց նրա սիրտը, ի՞նչը վրդովեց նրա հոգին, երբ նա առաջին անգամ ոտք դրեց Բագրեանդ գաւառը, այն ինչ մինչև

այդտեղ ոտք դնելը նրա հոգու մէջ տիրապետում էր լի յոյ՛ր դէպի ապագան... Իսկ հիմա, երբ նա աչքի անցրուց այդ գաւառը, ամեն ինչ ոչնչացան, ամեն յոյսեր ջարդովիշուր եղան...

Նա իջաւ բլրից, մտաւ ձորը, նոր բլուր բարձրացաւ և կրկին նոր ձոր մտաւ, այնտեղ նա կանգ առաւ և խոր, շատ խոր ախ քաշեց, որից կարծես նրա թոքերը պատառոտուեցան և այդ արի մարդու աչքերում երևեցան արտասուքներ... Նա նայեց իւր ոտքերի տակ, ուր փռվում էր մի խումբ քարակոյտներ, որոնք ցոյց էին տալիս թէ դրանք աւերակ գիւղի հետքեր են, որտեղից անցնելով ահա լի փոթորիկը ամեն ինչ քանդել, ոչնչացրել է չթողնելով քար քարի վրայ... Զորի վերին կողմը միայն երևում են մի քանի ողկոյզի որթեր, որոնք բաղդի բերմամբ ազատ մնալով փոթորիկի մահաբեր շնչից, նոր ծաղկել էին, արձակելով թարմ քնքոյշ տերևներ...

Բայց ո՞ւր են դրա բնակիչները, ի՞նչ եղան, աշխարհիս ո՞ր կողմը ցրուեցան, կամ կենդանի են թէ՞ մեռած, ահա հարցեր, որոնք պլտըրվում էին Ռաւիթի ուղեղի մէջ, բայց ոչ մի պատասխան չէին ստանում, ոչ մի եզրակացութեան չէին գալիս:

Դաւիթն առաջ անցաւ և կանգ առաւ մի կիսաւեր խրճիթի առաջ և երկնի շատ երկար նայեց այդ գետնի մէջ տարածուած կիսաքանդ խրճիթին: Նա ճանաչում էր այդ տունը, քանի՜ քանի՜ անգամ տունն ու դուռն էր արել այդ տան մէջ, քանի՜ անգամ սրտատրոփ մօտեցել էր այդ տանը և վայելել ուրախ և երջանիկ ժամեր: Հիմա էլ եկաւ վայելելու վաղուց սպասած ուրախ այդ ժամը, բայց թնչ տեսաւ... Առաջ այդ տան մէջ հընչում էր ուրախ խօսակցութիւնը, շարժում էր եռուն կեանքը, իսկ հիմա տիրում էր մեռելութիւնն ու անշարժութիւնը: Առաջ նրան զիմաստորում էին իւր նշանածի՝ Աստղիկի փափուկ բազուկները, նրա ուրախ ժպիտը, իսկ այժմ անմռունչ և սառը քարերը, որոնք մահուան չափ սարսուռ էին ազդում Դաւիթի մարմնի մէջ...

Հինգ երկար և ձիգ տարիներ էին ինչ որ չէր տեսել Աստղիկին, հինգ ամբողջ տարիներ էին որ նա փափագում էր յետնել իւր Աստղիկին և այժմս երբ մօտ էր այդ րոպէն վայելելու, երբ սրտատրոփ վազում էր դէպի գիւղը գրկելու իւր նազելիին և աւետելու Աշոտ Երկաթի երեւալը, — ամեն ինչ ոչնչանում

էր և խորտակվում... Ի՞նչ այլանդակ փոփոխութիւն...

Ո՞վ զիտէ՞ այժմս մեռած է իւր Աստղիկը թէ կենդանի և եթէ կենդանի է ո՞ւր է նա: Ո՞ր անօրէն տաճիկ իշխանի հարէմումն է նստած կամ թնչ տաժանելի տանջանքներ է կրում նստած մութ բանտի խոնաւ յատակի վրայ: Այդ մտքերը նրան տանջում էին և անիծում էր իւր բաղդը, որ գոնէ մի կենդանի արարած չէ գտնում, որ հարցնի գիւղի աւերման ժամանակը և նրանց բնակչաց ո՞ւր ցրուելը:

Նա փեշով սրբեց արցունքները և լուռ, քայլերն ուղղեց դէպի Բագաւան գիւղը, ուր կար շարժողութիւն և կենդանութիւն և ուր զետեղուած էին Իւսուֆ իշխանն ու արաբաց մի գունդը:

Գիշերն արդէն պատել էր, նա դեռ շատ բան ունէր կատարելու մինչև Աշոտ Երկաթի վանք ժամանելը:

Շուտով նա մտաւ գիւղը և անցնելով մի քանի փողոցներ, կանգ առաւ մի տան առաջ որտեղից լսվում էին թմբուկի և երգի ձայներ:

Այդ տունը արաբաց գնդի իշխանի տունն էր, որ ինչպէս երևում է անձնատուր էր եղել

ուրախութեան և կեր ու խուսմի: Ինչպէս երեւում է տան մէջ հաւաքուած էին արաբաց բոլոր մեծամեծները և անհոգ ժամանակ էին անցկացնում: Դաւիթը առաջ անցաւ և այժմ զօրքերը սկսեց լրտեսել, որոնք իրանց իշխանի օրինակին հետևելով կրկին կերուխումի և անհոգութեան էին դատապարտուած, ցրուած լինելով զանազան տներում: Դաւիթի մարմինը գողաց, գրանից լաւ ժամանակ յարձակում գործելու չէր լինի, պէտք էր շտապել հասնել վանքը, սպասել Աշոտ Երկաթին ու նա իւր ձեռնափայտը շարժելով սկսեց շտապ քայլերով առաջ գնալ, երբ նրա առաջը կտրեց զինուորներէից մէկը:

— Ո՞ւր ես վազում, այ շուն, ասաց նա բռնելով նրա օձիքից:

Դաւիթը մեքենաբար ձեռքը դէպի իւր սուրը տարաւ, որ թագնուած էր իւր շորերի տակ, բայց իսկոյն խելքը գլուխը ժողովեց որ դրանով նա ամեն բան կը փչացնի. ուստի նա գուրս պոկուելով զինուորի ձեռքից ասաց.

— Թո՛ղ ինձ, ձեր իշխանը ուղարկեց գաւառը բերելու, մի բռնի ինձ, թէ չէ վատ օրի կը հասնես:

— Հա՛, եթէ իշխանն է զրկել գնա, բայց միւս անգամ այդպէս մի վաղիր, թէ չէ տես-

նո՞ւմ ես այս կեռ սուրը, թափանդ վեր կածեմ:

— Ես թնչ մեղ ունիմ, որ իշխանը շտապեցնում է, ասաց Դաւիթը և շտապով հեռացաւ զինուորի մօտից, ուրախանալով որ այդպէս հեշտ պրծաւ նրանից:

Շատ շուտով նա բարձրացաւ վանքը և նստելով դռների մօտ սկսեց սպասել Աշոտ Երկաթին:

Փոքր ժամանակ անցնելով, նա մթութեան մեջ նկատեց, որ վեց հարիւրի չափ զինուորներ զգուշութեամբ մօտենում էին վանքին:

Աշոտ Երկաթը ճանաչեց Դաւիթին և մօտենալով նրան կանչեց:

— Դաւիթ,

— Այստեղ եմ, տէր իմ:

— Իսկ ամեն բան պատրաստ է:

— Պատրաստ է:

— Իսկ Բագաւան գնացի՞ր, թնչ կայ, ո՞րքան զօրք տեսար:

— Զօրքի թիւը երկու հազարից անց է, և յարձակում գործելու ամենայարմար ժամանակը հիմա է, երբ նրանք անձնատուր են եղած կերուխումի և ոչինչ բանի վրայ չեն մտածում բացի իրանց որովայնի:

— Լաւ ուրեմն, մի քիչ կանգ կառնենք այստեղ և իսկոյն կարշաւենք Բագրևանդի վրայ:

Նրանք ներս մտան պարիսպները և վանահայրը նկատելով Աշոտ Երկաթին և իւր եղբայր Աբասին խաչ ու խաչվառով դռնը եկաւ նրանց դիմաց: Ապա Աշոտ Երկաթը մըտաւ վանքը, ծունկ չոքեց և ջերմ սրտով աղօթեց Աստուծոյն:

Մարտիրոս վանահայրը պահպանիչ ասաց նրանց գլխին ուր մի փոքր հանգստանալուց յետոյ կտրիճների այգ խումբը զգուշ քալելով մօտեցաւ Բագաւան գիւղին:

ԺԱ.

Նազելի կոյսը չքնաղ գէմքով տխուր ու տրտում կանգնած է սենեակի մէջ և իւր արտասուախառն աչքերը դարձրել է գէպի դուռը: Տրտում ու տխուր է կոյսը, խորին թախիժը պատել է նրա սիրուն գէմքը և տըխրութեան անշուք մէքը պատել է նրա աննման երեսը: Հեռու այդ քողը. ինչ մէք է, որ պատել է նրա գէմքի ուրախ ժպտը, ինչ ցաւ է, որ ստիպում է նրան արցունքներ թափել, է, որ պտկում է նրան արցունքներ թափել, երբ վշտանալ, տխրել, ցաւել ու տանջուել, երբ այդ հասակում պիտի միայն ժպտաւ և ուրախանալ: Ո՞ր անգութ ձեռքը կաշկանդեց

նրան այդ սենեակի մէջ, ուր ամբարուած են թանկագին կերպասներն ու օթոցները, անգին զմրուխտներն ու ակները, ոսկին և արծաթը, բայց ուր չկայ կապոյտ երկինքը և ազատ անոյշ բուրմունքով օդը... Ո՛հ, նեղ է, շատ նեղ է այնտեղ, ուր չի լսվում թռչունների անուշ ճռուղուներ, առուակի ուրախ կրկնոցը, քամու սուգն ու շիւանը, ամպի խաղն ու պարը... Եւ նազելի կոյսը տրտում ու տըխուր էր, բանտարկուած լինելով Բագաւանի արաբաց իշխանի՝ Ահմէդի սենեակներից մէկում, ուր շրջապատուած էր աշխարհային ամեն տեսակ բարիքներով ու վայելչութիւններով, բայց որոնք մահու չափ տխրեցնում էին կոյսին:

Նա յիշում էր իրանց գիւղը, որտեղից գերի էր վերցրել իրան Ահմէդը, և խոր հառաչում. նա մտաբերում էր իւր հօրն ու մօրը, փոքրիկ եղբօրը և քույրիկին, և դառն արտասուքները խեղդում էին ծրան... Նա յիշում էր իւր փոքրիկ եղբօր ճիչն ու աղմուկը, մօր սրտնեղութիւնը, ապա գուրգուրմունքը և նրա սիրտը յուզվում ու տակն ու վրայ էր լինում, ախ, ինչպէս այն քաղցր էր, ինչպէս անուշ, իսկ հիմա ինչպէս տանջում են իրան այս ոսկին ու արծաթը, թանկագին

կերպասն ու օթոցը, որոնցով շրջապատել է իրան Ահմէթը... Ինչպէս դառն, սոսկալի և ատելի է այն շքեղութիւնը, որի վրայ չի կրպչում մարդուս սիրտը, և ինչքան քաղցր է այն տանջաքն ու չարչարանքը, որ կրում է կամովին յանձնառու լինելուց:

Բայց կոյսը դողում է և ամեն մի փոքրիկ շշուռջ լսելիս փշաքաղվում է նրա մարմինը. նա սպասում է իւր դաժան տիրոջը, ահա ուր որ է ներս կը գայ և կը սկսուի իւր սոսկալի չարչարանքը... Բոպէներն անցնում են դանդաղ ինչպէս յաւիտենականութիւն, աշխարհս շրջեցնում է իւր անիւը, երկնքի աստղերը լուռ խոնարհվում են դէպի իրանց մուտքը, բայց դեռ Ահմէթը չկայ. քնչ կայ, ո՛ւր է նա. ախ, իրանի թէ յաւիտեան չգար և կամ շուտ բացուէր արշալոյսը...

Բայց չէ, հեռւում ճրագ է երևում, այնտեղից լսվում է իւր տիրոջ խորխտ ձայնը, այնտեղ է նա, որ անձնատուր է կէր ու խուճի, չի անցնի կարճ ժամանակ և նա իւր դաժան տեսքով կը հանդիսանայ իւր առաջ: Արդէն տեսնում է թէ ինչպէս բացվում է այդ դուռը, լսում է Ահմէթի ոտքերի ձայնը, նա բաց է անում իւր սենեկի դուռը և կոյսը նա-

յելով նրա վայրենի դէմքին մի ճիչ է արձակում և փռվում է գետին...

Մօտենում է Ահմէթը, իւր պիղծ ձեռքերով գրկում կոյսին, համբուրում նրա մարմարիօնի նման սպիտակ շրթունքները և ուշքի բերում կոյսին:

— Զարթիր, նազելի կոյս, Եդեմի անմահ վարդ, ասում է նա ծունկ չոքած նրա ոտքերի տակ և շփում է նրա երեսը մի ինչ որ անուշահոտ ջրով:

Կոյսը բաց է անում իւր աչքերը և նայում է չորս կողմը. նա դեռ չի հասկանում թէ ինչ է կատարվում շուրջը. բայց երբ խելքը գլուխն է ժողովում, այն ժամանակ սառը մահուան դողը պատում է նրա մարմնին ու նա լուռ իւր հայեացքը իջեցնում է ցած:

— Իմ սիրելի, իմ անոյշ վարդ, սիրիւ ինձ և ապրիւ ինձ հետ երջանիկ կեանքով, ես քեզ թագուհու նման կը պահեմ, ադամանդներով կը շրջապատեմ ճակատդ, թանկագին բեհէզներ կը հագցնեմ քեզ, ասում է Ահմէթը բռնելով կոյսի ձեռքը, որ աշնան տերևի նման դողում է:

Կոյսը ձայն չի հանում և միայն մի խոր յոգոց է հանում:

— Թող քո անօրէն հաւատը և ընդու-

նիր մեր ճշմարիտ կրօնը, այն ժամանակ մենք երջանիկ կը լինինք քան Բաղդատի ամիրան և մեր երջանկութիւնը կ'օրհնէ մեծ մարգարէն Մահմէդը. ով կոյս, քո առաջդ եմ չօքած և քեզ եմ խնդրում, կատարիր խնդիրս և ուրացիր քո պիղծ հաւատը և սիրիր ինձ...

— Հեռացիր ինձանից, պիղծը ձեր հաւատն է, ասում է կոյսը և նրա աչքերը շանթեր են արձակում:

Ս.Հմէդը նայում է նրան, նայում և խորը մտածում. նրա հոգու մէջ կռվում են կոյսի գեղեցկութիւնը և իւր կիրքը. թնչպէս կը տանէր նա պիղծ գեաւուրի այդ խօսքերը, եթէ կաշկանդուած չլինէր նրա գեղեցկութեամբ ու նա կրկին և կրկին աղերսում է սիրելիւրան և ուրանալ իւր հաւատը. այն ինչ կոյսը աւելի և աւելի ատելութիւն և արհամարանք է ցոյց տալի:

Հատնում է Ս.Հմէդի համբերութիւնը և տեսնելով որ աղերսանքն ու պաղատանքը ոչինչ ազդեցութիւն չեն ունենում կամակոր աղջկայ վրայ, հանում է սուրը և շողշողացնելով կոյսի հէնց կրծքի մօտ, այնտեղ՝ ուր արագ տրոփտրոփում է նրա կուսական անմեղ սիրտը — գոռում է.

— Կամակոր աղջիկ, մինչև երբ ինձ պի-

տի տանջես, մինչև երբ ինձ պէտք է չարչարես. ասա, ուրանում ես հաւատդ և սիրում ինձ թէ՛ ուզում ես որ այս սուրը մղուի կրծքիդ մէջ և լերդ ու թոքդ դուրս թափի...

Տիրում է լռութիւն: Կոյսը աղօթք է մրմնջում. իսկ Ս.Հմէդը կատաղի աչքերով պատասխան սպասում. այն ինչ այդ ժամանակ դուրսը, փողոցում վայնասունի և ճչի աղմուկ է լսվում: Բայց Ս.Հմէդը ոչինչ չէ լսում, նա սպասում է պատասխանի, որ կամ սուրը մղէ նրա կուրծքը և կամ գգուի և համբուրի նրան...

— Լսում ես, թնչ եմ ասում. պատասխանիր, քո կեանքը քեզանից է կախուած, ընտրիր երկուսից մէկը կամ մահը կամ անոյշ կեանքը:

— Մահն եմ ընտրում, անօրէն գազան, շուտ վերջացրու տանջանքներս, էլ թնչու ես ուշացնում, գոռում է կոյսը և արտասուքները լիառատ գլորվում են նրա աչքերից:

— Բայց ես քեզ չեմ կարող սպանել, ով աննման հրեշտակ, սուրը մի կողմն է քաշում Ս.Հմէդը ապա ուզում է գրկել նրա նազելի մէջքը, բայց կոյսը հրում է նրան ձեռքերով և դուրս է պրծնում նրանից: Ս.Հմէդը ատաղում է, բարկութեան փրփուրը պատում

է նրա բերանը և նա կայծակի նման սուրն առնելով վազում է կոյսի վրայ, այդ ժամանակ դուռը ճարճատելով գլորվում է ցած և երևում Աշոտ Երկաթը:

Կայծակնահարի նման կանգ է առնում Ահմէդը և նայում է իւր առաջը կանգնած աթաղաձայ մարդուն, որի ձեռքին բռնած սրից կաթկաթում է արիւնը: Ո՞վ է նա և ինչպէս համարձակուեցաւ ներս մտնել և ո՞ւր են իւր զինուորներն ու պահապանները, մտածում է նա և յանկարծակի թռիչք անում դէպի Աշոտ Երկաթ:

Աշոտ Երկաթը ժպտում է դառն ժպիտով, որից հալչում է Ահմէդի մարմինը և դեռ իւր սուրը չբարձրացած արիւնաթաթաւ գլորվում է դետին:

Այդ ժամանակ ներս են մտնում նաև մի քանի հայ զինուորներ, որոնց դիմելով Աշոտ Երկաթն ասում է.

— Բազաւանում վերջին անօրէնը սատկեցաւ, ջնջուեցին նրանք, բայց լաւ ժամանակ հասանք, մի անմեղ զոհ ազատեցինք, ասաց նա և արիւնաթաթաւ սուրը պատեանը դրեց...

ԺԲ.

Տխուր է Դաւթի հոգին...

Ուրախութեան ոչ մի ժպիտ չէ փայլում նրա երեսին, յուսոյ ոչ մի նշան չէ ուրախացնում նրան... Ամեն ինչ յուսահատ, ամեն ինչ տխուր է նրա համար: Չկայ իւր Աստղիկը, չկայ իւր հրեշտակը:

Գնում է Դաւթը մի երիվարի վրայ նըստած դէպի Վաղարշակերտ ու խոր մտածում: Էլ ոչ մի բան նրա աչքին չէ գալիս, էլ ոչնչի վրայ չէ մտածում, նրա մտքերը կանգ են առել նրա գլխի մէջ և ոչինչ շարժողութիւն չեն ցոյց տալիս, կարծես նա զրկուել է դատելու ընդունակութիւնից: Նա անգիտակցօրէն իջնում է ձիուց, նրա սանձը ձեռքն առնում և դանդաղ քայլերով առաջ գնում: Ապա շեղվում է ճանապարհից և սկսում է ծաղիկներով ծածկուած դաշտի միջով քայլել, նա պոկում է դաշտի ծաղիկները, մէկ-մէկ ուշադրութեամբ դիտում, գլուխը շարժում և ապա միատեղ ժողովելով մի փունջ կազմում: Ո՞ւմ համար է կազմում երփներանգ ծաղիկների այդ փունջը, որի գլուխը պիտի պսակի դաշտի այդ ծաղիկներով, — չայտնի չէ:

Պոկեց նա մի ծաղիկ, որ արեան գոյն ունէր և խոր յոգոց քաշեց այդ ծաղիկի ա- նունը մտաբերելով: «Եօթն եղբօր կռան ա- րիւն» էր կոչվում այդ ծաղիկը, այդ ասել էր իրան իւր Աստղիկը, որ այժմս չկար: Եօթն եղբայր արիւն էին թափել և այդ թափած արիւնից գոյացել էր այդ ծաղիկը, որ այնպէս սիրուն, այնպէս քնքոյշ ծաղկում էր դաշտի մէջ:

Իսկ թէ՛նչ եղաւ իւր Աստղիկը, արդեօք նա էլ թողել է մի լիշատակ, մի ծաղիկ և ո՞րն է այդ ծաղիկը. անշուշտ նա կարմիր արեան գոյն չի ունենայ, այլ սպիտակ, որ նշան է անմեղութեան: Անմեղութեամբ, անարատու- թեամբ նա երկինք կը լինի գնացած իւր լի- շատակը թողնելով մի սպիտակ ծաղիկ, որ ինքը քաղի, հոտոտի և իւր կարօտը առնի...

Նա պտրտում է, պոկում է զանազան տեսակ սպիտակ ծաղիկներ, հոտոտում է նը- րանց, բայց ոչ մէկը նրան դուր չէ գալիս, և սրտնեղած դէն է շարտում այդ ծաղիկնե- րը և յօնքերը կիտած շտապեցնում իւր քայ- լերը:

Նա մինչև անգամ չի նկատում թէ ինչ- պէս հետզհետէ ծածկում է խաւարը և թէ

ինչպէս հեռում, լեռների քամակին կամաց- կամաց ծածկվում է բարակ եղջերաձև լուսի- նը... Օգը հետզհետէ սկսում է ցրտել, լռում է թռչունների ուրախ կրկնոցը, բզեզների և մըջիւնների աղմուկն ու ժվոցը: Կենդանական թագաւորութիւնը լռում է, բուսականը հան- դիստ քուճ մտնում, երկինքը վառում իւր ճրագները...

Յանկարծ Դաւիթը կանգ առաւ, իւր ա- ռաջը խոխոջալով անցնում էր լեռնային մի վտակ, որ գոռում ու գոչում էր, ուժգնու- թեամբ դիպչում էր ժայռի կրճքին, փրփրում ու վազում առաջ: Դաւիթը գլուխը վեր բարձ- րացրեց և մի տեսակ դող անցաւ նրա մարմ- նով. այդ ուր էր հասել և ո՞ւր էր Աշոտ Եր- կաթ իւր խմբով, որոնց հետ նա միասին գնում էր տալինուվրայ անելու Վաղարշակերտը...

— Է... հէ... այ քեզ թէ՛նչ է նշանակում մտքի հետ ընկնել, մրմռաց ինքն իրան, նո- րից ձի հեծաւ և դէպի գետի հակառակ ուղ- ղութիւնը քշեց, առանց իմանալու թէ ուր պիտի դուրս գայ:

— Էհ, հոգ չէ, որ ես յետ մնացի, թէ՛նչին եմ պէտք ես Աշոտ Երկաթին: Աստուած Հա- յաստանին մի այնպիսի առիւծ է շնորհել, որի առաջ ոչ մի արգելք չի դիմանայ: Խեղճ Իւ-

սուփ, Սմբատ արքային նահատակեց և կարծեց թէ Հայաստանին տէր դարձաւ, մոռանալով, որ նրա կորիւնը կարող է նրանից վրէժ առնել: Այդպէս էլ պէտք է, մինչև երբ այդ անիծուածները մեր արիւնը խմեն. վերջապէս մի օր հանգստութիւն է պէտք մեզ. այս քնչ է մեր օրը՝ որդին հօրը չէ գտնում, մարդը կնոջը, երէկուայ շէն գիւղը աւերակ, վանքերը քանդուած, եկեղեցիք պղծուած, խաչերն անպատուած... Ել Հայաստանում չմնացին սիրուն հարսներ ու կոյսեր, ամենքին գերի տարան: Ամենքին, տարան, ամենքին... Աստղիկին էլ... Այդպէս մտածում էր նա, երբ հեռուում, մացառների և թփերի միջից երեւացող ընդհատուող կրակի բոցը նրա ուշքը զրաւեց:

Կրակի բոցը երբեմն երևում և երբեմն հանգչում էր: Դաւիթը կանգնեցրեց ձիուն, սկսեց ուշադրութեամբ դէպի այդ լոյսը նայել: Ի՞նչ լոյս էր այդ լոյսը, քաջներն էին վառել թէ մարդիկ, և եթէ մարդիկ, այդ գիշերուան պահուն քնչ էին շինում այդտեղ և ովքեր էին դրանք: Մի շարք հարցեր, որ կաթաղի արագութեամբ անցան նրա մտքով: Նախ վախեցաւ քաջներից ու երեսը խաչ քաշեց, բայց լոյսը կրկին երևում էր, խաչ քաշելը չօգնեց

նրան, ուստի համազուեց որ այդ լոյս լառաջացնողը մարդիկ են և հետաքրքրուեց իմանալու թէ ինչ մարդիկ են դրանք: Զգուշութեամբ ձին առաջ քշեց և մի քանի րոպէում մօտեցաւ լոյսին: Նա տեսաւ այդտեղ կրակի շուրջը բոլորուած մի ամբողջ ընտանիք, բաղկացած կանանցից, մարդկանցից, աղջկերանցից և երեխաներից, որոնք տեսնելով իրանց առաջ զրահաւորուած ձիաւոր մարդուն, սարսափահար լետ ու լետ զնացին:

— Մի վախէք, ասաց Դաւիթը ցած թրույնով ձիւն, ես ձեր թշնամին չեմ, այլ բարեկամը:

Հասակաւորները դեռ զարմացմամբ շտուում էին Դաւիթին, որ ձին թողնելով արածելու, ինքը մեկնուեցաւ կրակի մօտ և նրանց դառնալով ասաց.

— Ինչպէս երևում է, դուք փախուստ էք տալիս Իւսուփի զինուորներին. վնաս չկայ, շուտով այդ ժամանակը կանցնի և ամենքդ հանգիստ ձեր տեղերը կը դառնաք:

— Հա, դուրբան լինինք քեզ, մեր գիւղը տափնուվրայ արին այդ անօրէնները և մենք լեռներում ենք ապաստանվում, ասաց ընտանիքի ամենահասակաւորը, որ մօտ վաթսուն տարեկան ժիր տղամարդ էր:

— Ո՞ր գիւղիցն էք գուլք:

— Բերդկունք գիւղիցն ենք:

Բերդկունք, ասաց Դաւիթը և նրա սիրտըն սկսեց սաստիկ տրոփալ, այդ գիւղը մօտ էր իւր Աստղիկի գիւղին Արծաւին:

— Իսկ ինչ տեղեկութիւն ունիք Արծաւից, ճանաչում էիք դուք ծերունի Մաթոսին, նրա աղջկան Աստղիկին, շտապով հարցրեց Դաւիթը և անհանգստութիւնը տիրեց հոգուն:

— Ե՛... բարեկամ, թնչպէս չէի ճանաչում, երկու գիւղն էլ մի քանի ամիս առաջ կործանուեցան, խեղճ Մաթոսին իմ աչքերի առաջ արիւնլուայ արին, իսկ թէ յետոյ ուր փախան նրանք, ես չգիտեմ: Մենք իրարից բաժանուեցինք լեռներում և նա Աստղիկի հետ ուրիշ կողմը գնաց...

— Վայ, անօրէններ, ուրեմն նա դեռ կենդանի է և այդ անօրէնները ձեռքում, խօսքը կտրեց Դաւիթը ու վեր թռաւ տեղից:

Խօսակիցը երկիւղից կուչ եկաւ, չհասկանալով թէ թնչ է կատարվում Դաւիթի հետ:

— Ո՞ր կողմը տարան, և ո՞ւր է Աստղիկը, ի սէր Աստուծոյ, ասացէք ինձ, ես նրա նշանածն եմ, Դաւիթ Գնունի, Աշոտ Երկաթի զինուորը:

— Իմ քեռորդի՛ն, գոչեց յանկարծ ծերունին և փաթաթուեցաւ Դաւիթի վզով:

— Ի՞նչպէս, մթթէ դու էս Կարօն, օ, ասա, Կարօ ջան, ասա, ո՞ւր է Աստղիկս:

— Ի՞նչ ասեմ, որդիս, թէ ուր տարան նրան անօրէնները: Հաւանական է, որ նա մի որ և է արաբ իշխանի ստրկուհի լինի դարձած և կամ սպանած լինին նրան...

— Ձէ՛, ես պիտի փնտրեմ նրան, ես պիտի գտնեմ նրան, իսկ եթէ չգտայ, վայ Իսսուֆին, վայ նրա բանակին, կատաղաբար գոչեց Դաւիթը, նորից ձի հեծաւ, մտրակեց նրան և անյայտացաւ խաւարի մէջ...

ԺԳ.

Սոված և ծարաւ ուրուրի նման սլանում էր Աշոտ Երկաթը իւր խմբով դէպի առաջ և որս փնտրում... Նա ծարաւի էր արեան, արիւն էր ուզում, անհաւատների արիւն, որ յազեցնէր իւր ծարաւի սիրտը, հանգցնէր վրէժըն ու բարկութիւնը... Օ՛... սոսկալի էր նա, զարհուրելի էր նրա վրէժխնդրութիւնը: Ո՞վ կը դիմանայ սոսկալի մրրկին, ահեղ փոթորկին. նրա աչքերից կրակ ու հուր էր ցայտում,

նրա հայեացքից սարեր ու քարեր հալչում... Գնում է նա առաջ, ամպի նման փռվին նրա ձիւս սմբակների տակից երկինք է բարձրանում:

Գողում է երկիրը, առուն լռում է, թռչունները երկիւղից պահվում ու դեցագնին նայում... Գողում է Աշոտ, սուրը պատենից հանում և սլանում առաջ: Այո, նրան միշտ քաջալերում է իւր հօր ստուերը նա միշտ իւր հետն է, գիշեր թէ ցերեկ, և նա նայում է իւր առաջ, օդի մէջ և տեսնում է նրան, իւր հօրը, Սմբատ արքայի թալկացած աչքեր, որոնք դէպի վրէժ են մղում: Նա նայում է նրան և նրա մարմինը գողում է, ատամները կրճտացնում է, մազերը փշաքաղվում և ապա մի այնպիսի մռնչիւն է արձակում, որ սար ու ձոր գողում է, քարերը լեզու են առնում և գողում՝ «եկաւ հա եկաւ, Աշոտ Երկաթը եկաւ» լսում են Իւսուֆի իշխաններն ու զինուորները և լեզապատառ լինում, մահուան գունատութիւնը պատում է նրանց դէմքերը... Իւր քաջերով մտնում է նա Վաղարշակերտ, արարները երկիւղից փախուստ են տալիս, իսկ մի քանիսը զէնքի վազում: Աշոտը ժպտում է. դառն և սոսկալի է այդ ժպիտը, որի ազդեցութեան տակ գողում են անհաւատները և

սրերը գլորում քաջի ոտքերի տակ և գլխութիւն խնդրում: Բայց չկայ գլխութիւն, չկայ թողութիւն, քաջի սիրտը լեռ քարի նման կարծր է ու ամուր, այնտեղ չի շարժվում գութի ոչ մի թել, այնտեղ չի հասնում աղբսանքի և լացի ոչ մի ձայն: Անգգայ է նա. արիւն, արիւն է ուզում, նրա սիրտը կրակ է ընկած և լափվում է բոցերով, անհաւատների արիւնն ու տանջանքը միայն սփոփում են նրան ու ամոքում նրա սիրտը...

Թէեւ նա հրամայում է նոյն տանջանքներով տանջել անհաւատներին, ինչով նրանք տանջել են հայերին և դրանով էլ չբաւականանալով հրամայում է տիկեր շինել նրանց կաշուից և պարսպի վրայ կախել...

Մաքրվում է Բագրեւանդի գաւառը անհաւատներից և նա թռչում է Շիրակ: Այնտեղ էլ հօր և մոխիր է դարձնում, կոտորում, ջնջում Իւսուֆի հրոսակներին... Ապա թռչում է իւր աշխարհի չորս կողմը, աջ ու ձախ մահ սփռում և հալածում թշնամիներին: Կարճ ժամանակ է անցնում և իւր երկրի բոլոր բերդերն ու քաղաքներն առնում է անօրէնների ձեռքից, թշնամիների հետքն անգամ չթողնելով այնտեղ:

Ազատ շունչ են քաշում հայերը և օրհ-

նում զիւցազնին: Եկեղեցիների և վանքերի մէջ սկսվում են ժամերգութիւններն ու պատարագը, սրբոց պատկերների խնկարչութիւնն ու շարականների անուշ երգեցողութիւնը...

Բայց Աշոտ դեռ ծարաւի է, վրէժխնդրութեան հուրը դեռ չէ շիջել, նա սլանում է իւր երկրի սահմաններից դուրս դէպի Գուգարաց աշխարհը, որտեղից հալածելով թշնամիներին Գնթունեաց երկու եղբայրներին՝ Վասակին և Աշոտին կառավարիչ է կարգում, ապա սլանում է դէպի Տփլիս, ուր զինուորների մեծ բազմութիւն նախարարների հետ միասին հանգիստ անց էին կացնում իրանց օրերը:

Նախարարներին երկաթէ շղթաներով շղթայելով բանտարկում է, որպէս զի կարողանայ փոխանակել հայոց գերիների հետ ապա դիմում է Ուտի, վերակացու կարգելով քաջ և վիթխարի Մովսէսին ու դառնում է Տաշրաց գաւառը:

ԺԴ.

Տաշիր կամ Տաշրաց գաւառը այլպէս կոչվում է Լոռի, ուր կանգ առաւ Աշոտ Երկաթը: Բնութիւնից հրաշապէս վարձատրուած երկիր է Լոռին իւր կանաչապատ լեռներով, գոյնզգոյն ծաղիկներով զարդարուած դաշտերով ու մարգագետիններով և անուշահամ աղբիւրներով:

Մի կողմից ձգվում են վիթխարի լեռների շարքերը, որոնց ստորոտների տակ տարածվում է ընդարձակ դաշտավայրը: Սյդ ընդարձակ դաշտավայրի միջով ձգվում է մի խոր ձոր, որի միջով անցնում է Լոռուայ մի գետակը և դաշտավայրը երկու կէս անում:

Այժմեան Զալալօղլիից ցած, դէպի հիւսիս-արևելք, երեք թէ չորս վերստ հեռու Զալալօղլուց, խոր ձորի գլխին այժմս էլ երեւում են կիսաքանդ պարիսպների փշրանքները, որոնք չիշեցնում են հին հին, անցած գնացած ժամանակի բերդի լիշատակները:

Դաշտի կողմից ձգվում են բերդի հաստ ու պինդ պարիսպները, այն ինչ երեք կողմից կազմում են դրա սահմանը խոր և ահռելի ձորերը, որոնց միջով պտոյտներ անելով անցնում է գետակը և փրփրալով և քսուելով ցից

ցից ժայռերին լիզում է բերդի պարիսպների տակ գտնուած յաւիտենական հիմքերին և երեսը դարձնելով դրանից, գլուխն առնում է և առանց մնաս բարե ասելու կորչում հեռու և հեռու... X

Դարեր են անցել, նոյն գետակը կրկին երկիւղով մօտենում է նրան, կրկին լիզում և կրկին վազում առաջ, բայց առաջուկայ նման նա չէ գոռում, կատաղի յորձանք չէ տալիս դէպի բերդը, այլ այժմս աւելի հանգարտ, աւելի մեղմ է հոսում նրա տակով...

Ժամանակի աւերիչ հետքը դրան էլ է նիհարացրել, դրա ձայնն էլ է կտրել, այն ինչ առաջ, երբ շէն էին պարիսպները, երբ այնտեղ եռում էր կեանքը, ինքն էլ գէր էր և վարար...

Այդտեղ ահա, այդ բերդի*) մէջ կանգ էր առել Աշոտ Երկաթը իւր վեց հարիւր քաջերով, որպէսզի մի փոքր հանգիստ առնի և անելիքը մտածի:

Բայց ի՞նչ հանգստութիւն. նրա համար

*) Լօռուայ բերդի հիմնարկողը անյայտ է. վերագրում են դրա նորոգութիւնը ԺԱ դարում Գաւիթ Անհողին:

չկայ հանգստութիւն: Ամբողջ գիշեր նրա աչքին քունը մօտ չէր գալիս և նս գուրս եկաւ իւր օթեանից, շնչելու թարմ օդ: Տխուր նրստեց նա մի քարի վրայ և մտածմունքները մինը միւսի ետևից պաշարեցին նրա հոգուն:

Մի ամբողջ տարի անցաւ իւր հօր մահուանից յետոյ և այդ կարճ ժամանակում որքան փոփոխութիւն կրեց իւր աշխարհը, մի տարի առաջ բարբարոս Իւսուֆի զինուորները կոխկռտում էին իւր երկիրը. տակն ու վրայ էին անում, մոխիր դարձնում ամեն ինչ, իսկ հիմա, այդքան կարճ ժամանակից յետոյ, նւրանց հետքն էլ չկայ...

Սուգն ու շիւանը կրկին ուրախութեան փոխուեցան, երկիրը խաղաղացաւ, լսուեց հօտաղի ուրախ երգը, երկրագործի օրհնանքը... Ո՛հ, ի՞նչ բերկրանք, ի՞նչ ուրախութիւն . . . բայց արդեօք երկաթ պիտի տեւի այս թէ նորից սև սուգը պիտի տարածուի... Ահա հարցեր, որոնք շփոթեցնում էին Աշոտ Երկաթին, որոնք ստիպում էին մտածութեան մէջ ընկնել:

Ի՞նչ պիտի անէր ինքը միայնակ, առանց օգնականի, Իւսուֆը ուր որ է պիտի նորից ողողի իւր երկիրը և այն ժամանակ ինքը միայնակ անկարող պիտի գտնուի դիմադրելու նորա անթիւ հրոսակներին:

Իսկ քննչ էին շինում հայ նախարարները, որոնք օգնութեան ձեռք կարող էին մեկնել Իւսուֆի դէմ, նրանցից ամեն մէկը, որ մինչև Աշոտ Երկաթի քաջագործութիւնները փակուած էին իրանց բերդերում, կամաց-կամաց իջնում էին ցած մանր յարձակումներով նեղում էին Իւսուֆի զինուորներին և միմիայն իրանց երկիրը մաքրում թշնամիներից, ապա սիրտ առնելով իրանց բերդերն ամրացնում և այդ սուրը Աշոտի դէմ դարձնում:

Լուռ հետևում էր Աշոտ Երկաթը դրանց և սպասում հետևանքին, խորին թախիծը պատում էր նրա սիրտը, բայց դեռ չէր ուզում նրանց զէնքով հնազանդեցնել և ճանաչել առաջ իւր գերիշխանութիւնը: Նա մտածում էր միացնել հայ նախարարութիւնը իրան հետ և այդպիսով վերջնական հարուած տալ Իւսուֆին: Բայց այդ անկարելի էր առժանակ... Մտածում էր արին Աշոտ և այդ մտածմունքների մէջ ընկղմուելով նրա քունը տարաւ: Վրդովալից էր նրա քունը, սոսկալի և դառն երազները շփոթեցնում էին նրան, այն ինչ ձորի մէջ վազող գետակը իւր օրօրն էր ասում... Նա տեսնում էր հեռու, շատ հեռու ապագան, որ պատած էր թանձր խաւարով, ուր ճշի, վայն սսու՛նի և աղիողորմ հեծկտանքի ձայն-

ներ էին լսվում խաւարի միջից, ուր երբեմն երևում էին կմախքի նման մարդիկ, որոնք ուրուականների նման առաջ գալով, խաւարի միջից իրանց ձեռքերը վեր էին կարկառում, գլխով խնդրում, բայց այդ իսկ վայրկենին աներևոյթ ձեռքը սուր մանգաղով հնձում էր նրանց և նրանք դիաթաւալ ընկնում էին ցած:...

Բայց այն քննչ է, խաւարի մէջ, հեռուում, երբեմն երբեմն երևում են կրակի լեզուներ, որոնք լափում են շինութիւններ, որ կործանվում են մէկ մէկ՝ մինը միւսի ետևից, մեծերը փոքրերին հետևելով, վերջնական մի բռնակոց է լսվում, վայրկենական լոյսաւորվում է խաւար հորիզոնը, որի միջից երևում են փլատակ աշտարակների և բուրգերի մնացորդները և ապա խորին խաւարը տիրում է հորիզոնին:

Սարսափած վեր է թռչում Աշոտ Երկաթը և վայրենաբար չորս կողմը դիտում:

Գիշերն անցել էր և լոյսը բացուել, հեռու հորիզոնից ծանր կերպիւ բարձրանում էին սև կպրանման ամպեր և հետզհետէ ծածկում հորիզոնը: Ամպերի միջից լսվում էին որոտման խուլ հառաչանքները և փայլակները մէ-

կը միւսի ետեւից շտապ-շտապ յաջորդում էին իրար:

Սպառնալից ամպերը հետզհետէ բարձրանում էին վեր և փոթորիկ գուշակում: Վեր կացաւ Աշոտ Երկաթը և դէպի իւր սենեակն էր ուղղում գնալ, երբ տեսաւ իւր առաջը զրահաւորուած մի զինուոր կանգնած:

Աշոտ Երկաթը ժպտաց:

— Դու լաւ պահպանութիւն ես անում ինձ, Դաւիթ, ասաց նա դիմելով այդ զինուորին:

— Ես իմ պարտքս եմ կատարում:

— Ապրիս, այդպէս էլ պէտք է, երանի թէ քեզ նման պարտաճանաչ ամենքը լինէին:

ԺԵ.

Կարճ ժամանակ անցնելուց յետոյ, Աշոտ Երկաթը իւր խմբով ճանապարհ էր գնում Աղստափայի Խորաձոր ամրոցը, ուր կենդրոնացած էր թշնամու բանակը:

Լոռուայ կապոյտ երկինքն արդէն հետզհետէ ծածկում էին ամպերը, թուլ մռնչիւններն աւելի և աւելի լսելի էին լինում և մի տեսակ ծանր բայց խաղաղ օդ տիրում էր չորս կողմը: Բնութիւնը լուռ էր. ամեն ինչ

դադարել էր, ամեն շարժողութիւն կտրուել, դաշտի բոյսերն ու ծաղիկներն էլ լուռ իջեցրել էին գլխները և սպասում էին մի ինչ որ երկիւղալի բանի, որ բերում էր իւր հետ փոթորիկը: Լոռուայ խաղաղ բնութիւնը սպասում էր փոթորկին, լուռ, անձայն. նա վախենում էր դրանից, որ իւր համար խաղ ու պարի ասպարէզ էր շինել Լոռին և յանկարծ երևալով հեռու հորիզոնից իւր մեռելութեան և անշարժութեան ազդեցութիւնը տարածում էր բնութեան վրայ, վայրկենաբար պատում ամբողջ հորիզոնը մի ծայրից մինչև միւսը և ապա սկսում իւր աւերմունքը:

Եւ Աշոտ Երկաթը սպասում էր Լոռուայ այդ ահեղ փոթորկին, բայց նրանից չէր վախենում, գիտէր նա դրա արհաւիրքները, դրա խաղն ու պարը, գոռունն ու գոչիւնը, բայց կրկին առաջ էր սլանում: Նրա միտքը կաշկանդուած էր ուրիշ բանով, նրա ամբողջ հոլութիւնը բռնուած էր ուրիշ մտքերով: Փոթորիկը կը գայ և կ'անցնի, կապոյտ երկինքը կը ծածկուի սև-սև ամպերով, այնտեղից կը լսուի գոռունն ու գոչիւնը, շանթերը կը փայլատակեն չորս կողմը, բայց չի անցնի կարճ ժամանակ և նա ինքն իրան կը դադարի, աւերւել կը ժպտայ, բնութիւնը կը կենդանանայ,

մարդիկ դուրս կը գան իրանց բնակարաններէն, թուչունները կըսկսեն անուշ ծղվլոցը և բնութիւնը կրկին կը կենդանանայ: Հող չէ, երբ փոթորիկը ի վերուստ է գալիս, վայ է միայն, երբ այդ փոթորիկը անհաւատ Իսուֆի հրոսակներն են յառաջացնում:

Ու գնում էր առաջ Աշոտ Երկաթը և իւր հայեացքը դարձրել էր ճանապարհի ուղղութեամբ, որ ոլոր մոլոր պտոյտներով ձգվում էր իւր առաջ:

Յանկարծ իւր առաջ, ճանապարհի հէնց մէջտեղը, փոշու մի ամպ բարձրացաւ: Աշոտ Երկաթը իւր աչքերը լայն բացեց և ուշադրութեամբ դէպի փոշին նայեց, որ սկսեց պտոյտներ անել և սիւնաձև բարձրանալ վեր, միշտ վեր, դէպի սև ամպերը: Չախարապի նրման անդադար պտըտում էր այդ փոշին և ճանապարհի ուղղութեամբ առաջ գնում, կարծես նա ուզում էր ծաղրել Աշոտ Երկաթին և նրա խմբին, որոնք բնութեան արհաւիրքներին չվախենալով, այնպէս աներկիւղ առաջ էին գնում: Աշոտ Երկաթը յօնքերը կիտեց, նա չէր սիրում այդ տեսակ «քաջքաքամիներ», որ այնպէս յամառ կերպով շարունակում էր պտտուել իւր առաջ. ձին առաջ քշեց և ուղեցաւ կտոր կտոր անել փոշու այդ սիւնը, որ

մինչև երկինք էր հասնում, երբ նա կարծես ժպտալով դրա դէմ, սուր հաւաքեց և թռաւ հեռու և հեռու, ով գիտէ դէպի ուր, որ ձորի կամ որ լեռան գագաթին կրկին իւր պարը շարունակելու:

Վերջացաւ, պրծաւ քաջքաքամին, հետքն էլ չմնաց և յանկարծ խորին լռութեան մէջ լսուեցաւ որոտման ահուելի ձայնը, մի վայրկեան էլ և ահա սկսուեց Լոռուայ հեղեղը... Թնչ էր դա, ծովը իւր բերանն էր բացել, երկինքը պատառուել, թէ՛ ովկիանոսը երկնքի վրայ շուռ եկել:

Բոլոր բնութիւնը խառնուել էր իրար, էլ ոչինչ բան չէր երևում՝ ոչ ծառ, ոչ թուփ, ոչ լեռ և ոչ ձոր, ամեն ինչ միախառնուել էր, ամեն ինչ ձուլուել իրար հետ և դարձել ջրային մի գանգուած:

— Տղէրք, կանգ առէք, մի քայլ անգամ անկարելի է առաջ գնալ, կանչեց Աշոտ Երկաթը և ինքը իսկոյն ձիից ցած թռաւ, նրան հետևեցին իւր ձիաւորները, որոնք իջնելով ձիերից ցած մի շրջան կազմեցին և սկսան սպասել փոթորկի անցնելուն: Գնու, գնու, գնու ձայն էր հանում հեղեղը և ճանապարհորդներին գլխին կծերով ջուրը թափում, որոնք

մինչև ոսկորները թրջուել էին և ցրտից դող-
դողացնում էին:

— Այ բեզ հեղեղ, ասաց զինուորներից
մէկը, որի միրուքից և գլխից առուի պէս հո-
սում էր ջուրը:

— Այգ պէս էլ պէտք էր, մենք վաղուց է
որ չէինք լողացել և Աստուած մեզ լողացնում
է, ինչ կայ որ, պատասխանեց մի ուրիշը. որ
իւր ահագին վահանի տակ պատսպարուել էր
հեղեղից:

Այդ միջոցին լսուեցաւ հեռուից մի տե-
սակ խուլ և անորոշ ձայն, կարծես այնտեղ
ձորի միջից թռչում են հազարաւոր թռչուն-
ներ, կամ թէ ինչպէս թէ հեռու լեռան քա-
մակին քանդվում են աշտարակի պարիսպներ:

Աշոտ Երկաթը, որ լուրջ կերպով հետե-
ւում էր ամեն բանի, իսկոյն գլխի ընկաւ թէ
ինչ վտանգ է սպառնում իրանց և նա դառ-
նալով դէպի իւր խումբը, գոռաց բարձր ձայնով:

— Հեծնել ձիերը, բարձրանալ աջ, դէպի
բլուրը: Խումբը իսկոյն կատարեց նրա հրա-
մանը և քաշուեցաւ վեր դէպի բարձրութիւ-
նը, այդ ժամանակ նրանք տեսան, թէ ինչ-
պէս հեղեղատը լեռան պէս գլուխը բարձրա-
ցրած եկաւ ողողեց այն տեղը, ուր կանգնած
էին մեր կորիճները:

Անցաւ մի փոքր ժամանակ. ամպի որոտ-
մունքը հեռահեռ, կորուեց, դադարեց հեղե-
ղը, վերջացաւ անձրևը և կապուտ երկինքը
ցոյց տուեց իւր ուրախ դէմքը, տղերքը ազատ
շունչ քաշեցին և ամեն մէկը սկսեց իւր թաց
շորերը քամել. քիչ ժամանակից յետոյ վառե-
ցին մի ահագին խաբոյկ և ամեն մէկը սկսեց
իւր շորերը ցամաքացնել: Աշոտ Երկաթը նու-
յեց իւր կորիճներին և նրա հոգին լցուեց
գոհունակութեամբ: Երկու հարիւր մարդուց
ոչ մէկը տրտունջ չէր յայտնում, ոչ մէկի դէմ-
քը մռայլ ու յոգնած չէր, այլ ուրախութեան
ժպիտը փայլում էր նրանց դէմքերին, երևում
էր, որ ամենքը իրանց կեանքը Աշոտ Երկա-
թի համար էին դրել...

Երբոր մի փոքր հանգստացան, նրանք
կրկին իրանց ճանապարհը շարունակեցին և
մոլթը դեռ նոր էր պատել, երբ զգուշու-
թեամբ կանգ առան Խորաձոր ամրոցի պա-
րիսպների առաջ:

Աշոտ Երկաթը հրամայեց իւր քաջերին
մի փոքր հանգիստ առնել և կէս զիշերուան
դէմ անակնկալ կերպով յարձակում դործել
բերդի վրայ...

Ժ. 2.

Թողնենք Աշոտ Երկաթին Խորաձոր ամրոցի պարիսպների տակ, թողնենք Գալթին իւր Աստղիկին որոնելիս և մենք գանք Վասպուրական երկիրը, Գազիկ դաւաճանի աշխարհը, ուր ծփում են Աղթամարայ կամ Վանայ լճի կապույտ ալիքները:

Գազիկ Արծրունին խղճահարուած իւր ստոր դաւադրութիւնից, որ արել էր Սմբատ արքայի դէմ, բայց աւելի երկիւղ ունենալով Իւսուֆից իւր կեանքի համար, խոյս տալով Իւսուֆից մտաւ իւր երկիրը և իւր առաջին գործը եղաւ քաշուել ամուր տեղերը և սպասել հանքամանքների, մինչև որ կարողանար իւր մտադրութիւնները առաջ տանել:

Մինչև Աշոտ Երկաթի երևալը նա դեռ վախենում էր Իւսուֆից և չէր համարձակվում իջնել բերդերից, թէև տեսնում էր իւր ժողովրդի հալածանքը, տառապանքը և թշուառութիւնը. բայց հէնց որ լսեց Աշոտ Երկաթի քաջագործութիւնները, հէնց որ իմացաւ Իւսուֆի զօրքերի յաղթուիլը, նա սիրտ արաւ և ինքն էլ Աշոտ Երկաթի օրինակին հետևելով սկսեց նեղել Իւսուֆի հրոսակներին և քշել նրանց իւր երկրի սահմաններից: Հեռա-

տես և խելօք մարդ էր Գազիկը. նա հասկացաւ որ նախ իւր երկիրը պէտք է մաքրի արտաքին թշնամիներից, իւր երկրում պէտք է իւր համար մի ամուր յենարան պատրաստի և ապա թէ ձգտի իրագործելու իւր մտքերը: Նա արգէն Վասպուրականի տէրն էր, թագաւորն էր, բայց դրանով չէր յագենում նրա փառասիրութիւնը, դրանով նա գոհ չէր: Նա ուզում էր լինել թագաւորաց թագաւոր և օրինական գահը յափշտակելով լինել միահեծան տէր, այդ էր նրա ձգտումը, այդ էր նրա մտածութեան միակ առարկան: Իւսուֆի օգնութեամբ ուզում էր իւր այդ միակ ձգտմանը հասնել, բայց շուտով հասկացաւ իւր սըխալը և այժմս ինքը միայնակ սկսեց ձեռնարկել այդ նպատակին հասնելու:

Զգիթեցրին նրան Աշոտ Երկաթի քաջագործութիւնները, այլ ընդհակառակը նա ուրախացաւ, որ առիթ տուեց Իւսուֆի ոյժերը դուրս քշելու իւր երկրի սահմաններից էլ, և նա իւր եղբայր Գուրգէնի հետ միասին յարձակուեցաւ Իւսուֆի գինուորների վրայ, հալածեց նրանց մինչև Ատրպատականի սահմանները: Եւ ապա իջնելով ամուր բերդերից, սկսեց իւր երկիրը կարգի ձգել:

Միւս հայ իշխաններն ու նախարարներն էլ՝ ոգի առած այդ յաղթութիւններէց սկսեցին իրանց երկիրներէց հալածել թշնամուն։ Ամենքը հալածում էին Իւսուֆի հրոսակներին ինքնուրոյն և ինքնակամ կերպով։ չկար դրանց մէջ մի ընդհանուր կապ, չէին ճանաչում նրանք մի ընդհանուր ղեկավար, չունէին մի որոշ ծրագիր։

Եւ Իւսուֆը դեռ համբերում էր. նա ճանաչում էր հայերին, նա գիտէր նրանց անմիաբանութիւնը, նա հասկանում էր որ վաղ թէ ուշ այդ նախարարները իրանց սրերը իրար դէմ կը դարձնեն և այն ժամանակ ինքը գիտէ թէ ինչպէս կողողի հայոց երկիրը արիւնով թէ ինչպէս իւր վրէժը տասնամյատիկ կառնէ հայերից։

Բայց Գագիկի հոգը չէր թէ կը կործանուէին փոքրիկ նախարարութիւնները, թէ կը տառապէր ժողովուրդը, կը թափուէր հայոց արիւնը, նա միայն ամեն միջոց գործ էր գնում իւր իղձը ի կատար ածելու։

Նստած էր նա Վան քաղաքում Շամիրամից հիմքը ձգած ամուր բերդում և սկսում էր զանազան նորոգութիւններ անել և ամրացնել բերդը։ Դէպի Բզնունեաց ծովը նայող կողմը շինեց նա գեղեցիկ պալատ գեղեցիկ

ճեմելիքներով, որտեղ զբօսնողի առաջ տալածվում էր լճակի անսահման կապույտ ջուրը, ուր երբեմն-երբեմն լողում էին փոքրիկ մակուկները իրանց սպիտակ փոքրիկ առագաստներով, որ մի-մի վայրենի կարապետների էին նմանում։

Գագիկը գոհունակութեամբ նայում էր հրաշալի տեսարանին և մտածում աւելի ճախացնելու և նորանոր շինութիւններ *) աւելացնելու. բայց նրա հոգին խաղաղ չէր, նա գոհ չէր, աշխարհի այդ հրաշալի անկիւնով...

Տխուր էր այսօր Գագիկը. շատ շուտով նա մտածում էր բաժանուել իւր ընտանիքից, իւր սիրուն աղջկանից, որին հոգու չափ սիրում էր։

Հայոց երկիրը խաղաղացել էր. Իւսուֆի հրոսակներից մի փոքր ազատ շունչ էր քաշել հայ ժողովուրդը, և ահա այժմ ինքը մտածում էր այդ խաղաղութիւնը խանգարել, առաջին սուրը ինքը բարձրացնել հայոց դէմ։

Նախջուան քաղաքը նրա մտքից չէր անցնում, որ խլելով Սմբատ արքան լանձնել էր Սիսակեանց իշխանին և որ այնքան գոփու-

*) Յետոյ շինեց երկու եկեղեցի՝ ս. Գրիգոր և ս. Սիօն անուամբ։

Թիւնների առիթ էր տուել: Եւ Գագիկը պատրաստութիւն էր տեսնում յարձակում գործելու Նախջուանի վրայ և յետ խլելու Սիսակեան իշխանից այդ քաղաքը:

Դառն յիշողութիւնները անցնում էին նրա մտքով և նա լուռ դիտում էր արևի մուտքը, որ թագնւում էր հեռու հորիզոնի տակ, երբ աննկատելի կերպով դուրս եկաւ նրա աղջիկը՝ Հեղինէն, իւր երկու նաժիշտների հետ և առանց նկատելու հօր ներկայութիւնը յենուեցաւ պարսպի վրայ և իւր հայեացքն ուղղեց դէպի Բզնունեաց ծովի ջրերը, որոնք մեղմ ծփում էին և դիպչելով ժայռերին փրփրում... Նագելի և քնքոյշ օրիորդ էր Հեղինէն, դեռ տասն և վեց տարին չլրացած: Սև սաթի նման յօնքերը բարակ աղեղի նման կամար էին կապել նրա փայլուն, բայց թախիծով լի աչքերը. նա լուռ դիտում էր փոքրիկ ալիքների վիտալուն, որոնք պար էին բռնում արևի վերջին ճառագայթների տակ... Այն ի՞նչքան շատ էին այդ ալիքները, մի ալիք ջարդվում, փշրվում և ոչնչանում էր, միւսն էլ գալիս, նա էլ էր ոչնչանում, մի ուրիշն էր գալիս, ապա դարձեալ ծնվում նորը, նա էլ մեռնում և տեղը ծնվում նորը և նորը... մտածում էր Հեղինէն և ապա իւր անթարթ

աչքերով դիտում էր հեռուն և հեռուն, ալիքներից հեռու, դէպի հորիզոնը, դէպի լեռները, որի ետև գտնվում է Այրարատեան աշխարհը, ուր այնպիսի հպարտութեամբ երկինք է հասցրել իւր ալեոր գագաթը հսկայ Մասիսը և Գըր շրջում է դիւցազն Աշոտ Երկաթ, հայոց օրինական թագաւորը...

Մի փոքր ժամանակ լուռ դիտում էր Գագիկը իւր աղջկան և ապա մօտենալով նրան քաղցր ձայնով ասաց.

— Աղջիկս:

Հեղինէի մարմնով մի տեսակ սարսուռ անցաւ լսելով հօր ձայնը, բայց երբ նայեց նրա գործով լի աչքերին, փաթաթուեց հօրը և լուռ սկսեց նայել նրա աչքերին:

Գագիկը մի համբույր դրոշմեց նրա մարմարինի նման ճակատին և նրա ձեռքերը իւր ափի մէջ առնելով կանչեց:

— Դու տխուր ես, Հեղինէ, ի՞նչ է արդեօք տխրեցնում քեզ, մի՞թէ գոհ չես այս սքանչելի տեղով և այն վայելչութիւններով, որով շրջապատուած ես դու. ասան, հագիս, ի՞նչ բան վրդովեցնում է քեզ և ես իսկոյն կը կատարեմ քո ամեն մի ցանկութիւնը...

Չէ, հայրիկ, ես երջանիկ և բաղդաւոր եմ, իմ միակ ցանկութիւնն է, որ դու մնաս

մեզ հետ անբաժան: Վասպուրականը ընդարձակ երկիր է, բաւականացիր նրանով և մենք երջանիկ կը լինինք:

Մի տեսակ մռայլ քող անցաւ Գագիկի գէմքի վրայ, լսելով այդ խօսքերը և նա իսկոյն գլխի ընկաւ թէ թնչ է ուզում ասել Հեղինէն: Այդ միւսնոյն բանը միշտ կրկնում էր նաև իւր մայրը:

Չէ, աղջիկս, ես շուտով պիտի արշաւեմ դէպի Նախջուան, տղամարդու գործը չէ տանը նստելը. իսկ կանանց գործը չէ մարդոց գործերի մէջ խառնուելը. զուր դու և քո մայրը աշխատում էք ետ կանգնեցնել իմ նպատակից:

— Իսկ Աշոտ Երկաթը մթթէ թոյլ կրտայ գրաւելու այդ քաղաքը:

— Աշոտ Երկաթը... հըմ... դա արդէն իմ գործն է. բայց դու գնա սենեակդ, փչում է արդէն երեկոյեան սառը քամին և դու կաւոյդ ես մըսել, ասաց Գագիկը և չսպասելով պատասխանի ներս գնաց իւր պալատը, թողնելով Հեղինէին միայնակ, նաժիշտների հետ:

Հեղինէն նայեց հօր ետեւից և ապա մի դառն ժպիտ խաղաց նրա երեսին:

— Ո՛չ, ամեն բան կը գոհեմ, որդիական պարտաւորութիւնս կը մոռանամ և այն սև կնիքը, որ ուզում է գնել հայրս իւր անուան

վրայ, ես իմ թոյլ տեղովս կը քաւեմ: Չեմ թոյլ տայ որ Աշոտ Երկաթից օրինական գահը յափշտակուի... Ես քեզ հետ եմ, ո՛վ քաջ դիւցազն, քեզ համար եմ միայն աղօթում, քո յաջողութեան վրայ եմ մտածում... Թոյլ բազուկներով կը խորտակեմ նոյն իսկ հօրս բոլոր ջանքերը և նրա բոլոր մտադրութիւնները ի դերև կը հանեմ. . . Շուտով, շատ շուտով կիմանաս, որ մի աներևոյթ ձեռք, ամեն դաւադրութիւններից քեզ պահպանում է,— այդպէս ասաց ինքն իրան Հեղինէն և այն է ուզում էր ներս գնալ. երբ մի քահանայ խոր գլուխ տուեց նրան: Մի տեսակ հետաքրքրութիւն պատեց օրիորդին և իսկոյն հեռացրեց նաժիշտներին:

— Հը, տէր Սահակ հայր, լուր ունիս:

— Այո՛, իշխանուհի, ուղարկուած մարդը դարձաւ և Աշոտ Երկաթը ողջ և առողջ է: Ամբողջ երկիրը մաքրել է անօրէններից և այժմս ճակատած է Աղստափա ամրոցի դէմ, որ կասկած չկայ, այժմս առած կը լինի:

— Գոհութիւն Աստուծոյ, լաւ լուրեր ես բերել, տէր հայր, բայց հարկաւոր է նրան մի բանից զգուշացնել: Սյա իրիկուն նամակ կը գրեմ և այդ թուղթը անյապաղ պիտի Աշոտին հասցնէք:

— Պատրաստ եմ ձեր հրամանն կատարելու, իշխանուհի, ասաց տերտէրը, որ Գագիկի ընտանեաց քահանան էր և խոր գլուխ տալով հեռացաւ Արծրունեաց օրիորդից:

Միւս օրը առաւօտեան ձիաւորը սրարշաւ գնում էր դէպի Աշոտ երկաթ, հետը տանելով Հեղինէի նամակը:

ԺԷ.

Գիշերը իւր սևաթուր թւերը տարածել էր ամեն կողմը և խորին խաւարի մէջ ընկնմել Աղստափա կամ Խորաձորի *) ամրոցը, որ աժգահայ գազանի նման դուրս էր ցցուել ժայռի գլխին և հպարտութեամբ նայում էր ցած, իւր ոտքերի տակ, ուր ահաւելի խոր ձորի մէջ լռիկ մնչիկ հոսում էր Աղստափի գետակը:...

Չորս կողմը տիրում էր խորին լուսթիւն, երբեմն երբեմն միայն սուլել վ անց էր կե-

*) Պէտք է ենթադրել, որ այդ բերդը այժմս Գիւլիջանի և Բարվանսարա գիւղերի մէջ գտնուող Ղըզ-ղալլախի կոչուած բերդն է, որ կառուցուած է Աղստափա գետակի վրայ խոր ձորի մէջ: Բ. Ա.

նում քամին, խրոխտալով յարձակվում պարիսպներին և ապա յաղթուելով նրանից, յետ էր նահանջում պատերից և ոռնալով և հառաչելով փախչում հեռու և հեռու... Կէս գիշերից արդէն անց էր. բերդի մէջ ամեն ինչ լուռ էր. խոր քուն էին մտել ամենքը՝ սկսած արաբ իշխաններից մինչև յետին զինուորը. քաղցր նիրհը պատել էր ամենին և ամենքը արդէն գտնվում էին երազական ալն աշխարհում, ուր դիւթական սնոտի պատկերները միմիայն գոյութիւն ունին... Պահապաններն անգամ, որոնք ձանձրացել էին քամու ոռնալուց և սուլելուց, չկարողանալով տանել դրա միատեսակ և անտանելի ողբը, ամեն մէկը կուչ էր եկել մի անկիւնում և ընկել մի տեսակ մրափման մէջ, երբեմն երբեմն միայն, երբ որ հեռւում, ձորի միջից լսվում էր վայրենի բորենու և գայլերի ոռնոցը, նրբանցից մի քանիսը բարձրացնում էին իրանց ծանրացած գլուխները և անիծում էին այդ գազաններին, որոնք իրանց քունը խանգարեցին:...

Բայց քամին իւր նուազն էր շարունակում և բուռն գորութեամբ առաջ քշում երկնքի վրայ մութրագոյն ամպեր, որոնք արագու-թեամբ հեռանում էին հորիզոնից, մէկը մի-

սին հետեւելով, մի ամպի կտոր միւսի հետ խառնուելով և ձուլուելով: . . .

Հէնց այդ միջոցին Աշոտ Երկաթը իւր երկու հարիւր կտրիճներով զգուշ մագլցում էին ժայռից ժայռ, քարից քար և մօտենում էին բերդին: Ձորի կողմից մօլտքը բաց էր և այդ կողմից ապահով կարծելով երկու պահապան միայն նշանակած էին, որոնք Հէնց նոր քուն էին մտել և ընկել էին դիւթական աշխարհը: . . .

Հայ կտրիճները բարձրանում էին վեր. ոչ մի շունչ, ոչ մի ձայն չէր լսվում, ոչ մի քար, ոչ մի խիճ չէր գլորվում նրանց ոտքերի տակից, այլ զւեւերի նման նրանք աներկիւղ բարձրանում էին վեր, իրանց ոտքերի տակ թողնելով ահաւելի ձորը, ուր ընկնողը պատառ պատառ պիտի լինէր:

Խմբի առաջ գնում էր Աշոտ Երկաթը, ինչպէս մի հասարակ զինուոր, բարձրացաւ նա վեր և կանգ առնելով ազատ շունչ քաշեց և սրբեց ճակատի քրտինքը. նա չնկատեց անգամ, որ Հէնց իւր ոտքի տակ տարածվում է քնած պահապանի մարմինը: Յանկարծ նա լսեց մի տեսակ խուլ ձայն, որ ասում էր.

— Գալիս են, գալիս, Շահընշահը . . .

Աշոտ Երկաթը սուրը մերկացրեց, բայց

նայելով իւր ոտքերի տակ փռուած պահապանին, սուրը կրկին պատեանը դրեց և ինքն իրան ասաց.

— Ե՛հ, սրա համար չարժէր սուրը հանել, և նկատելով որ ձորից բարձրանում են իւր կտրիճները, միայն իւր ոտքը դրեց պահապանի կրծքին:

Այդ միջոցին բոլոր կտրիճները արդէն ժողովուեւ էին Աշոտ Երկաթի շուրջը և նրա հրամանին էին սպասում, երբ լսուեցաւ մի տեսակ գրմփոցի ձայն, կարծես ով որ ցած գլորուեց ձորը:

— Ո՞վ ընկաւ, հարցրեց Աշոտ Երկաթը, ցածը ձայնով դիմելով իւր կտրիճներին:

— Ոչ ոք, պատասխանեց զինուորներից մէկը առաջ գալով, պահապաններից մէկին Մահմէդի գոգն ուղարկեցինք:

— Շատ լաւ արեք, այժմ հարկաւոր է զգուշ առաջ գնալ և սկսել կոտորածը, բայց Հէնց որ լսէք թէ իմացան մեր բերդը մտնելը ամեն կողմից ահագին աղմուկներ բարձրացրէք և շփոթեցէք բոլորին: Խնայել ոչ ոքի չլինի, մինչև որ զէնքերը վայրը չդնեն: Դէ, իմ կտրիճներ, սկսեցէք գործը, ժամանակ պէտք չէ կորցնել, ասաց Աշոտը և նրանք մի քանի խմբերի բաժանուելով սկսեցին կոտորածը:

Քնած զինուորները չգիտէին մարդիկ են
իրանց գլուխները կտրում թէ դեւեր, նրանք
մինչև անդամ ժամանակ չունեցան զէնքի դի-
մելու. մի քանիսը միայն խելքի եկան, բայց
Հայ կորիճների սուրը նրանց էլ վերջ տուաւ:
Չանցաւ կարճ ժամանակ և դեռ արշալոյսը
նոր էր բացվում, երբ ամբողջ բերդի մէջ
գտնուած արաբաց գնդի կէսը կոտորուած էր,
իսկ միւս մասը գերի բռնուած:

Աշոտ Երկաթը ազատ շուռչ քաշեց, երբ
զգաց, որ վերջին հարուածը տուեց Իւսուֆի
զինուորներին, որոնք այլ ևս չեն համարձա-
կուի անհանգիստ անելու իրան... Իւսուֆի
վերջին զօրութիւնը ջախջախելով, Աշոտ Եր-
կաթը շտապեց դառնալ Արշարունեաց երկիրը:

915 Թուականն էր երբ Հայ իշխանները
ակնածելով դրա քաջագործութիւններից և
կարճ ժամանակում ցոյց տուած լազթութիւն-
ներից, ՚ի մի ժողովուրդով Ափսազաց Գուր-
գէնի և վրաց Ատրներսէհ արքայի հետ միա-
սին, թագաւորեցին նրան իւր հօր փոխա-
րէն:

Սնուհետև նա սկսեց խնամել երկիրը
իբրև հայր: Նա փառքի համար չէր մտա-
ծում, այլ նրա միակ ցանկութիւնն էր տես-
նել իւր ժողովրդի բարօրութիւնը, սակայն

այդ հանգստութիւնը երկար չտևեց և հայոց
խաղաղ երկիրը նորից ալեկոծուեցաւ, նորից
արեան և կոտորածի ասպարէզ դարձաւ, որ
շփոթեց Աշոտ Երկաթի սիրտը: Այս անգամ
վերքը շատ ծանր էր:

ԺԸ.

Ինչպէս հայր իւր ժողովրդեան, ինչպէս
հասարակ մարդ, Աշոտ Երկաթը իւր սուրը մի
կողմը թողած, շրջում էր իւր ժողովրդի մէջ
և նրա երկարամեայ վէրքերը բուժում, նրա
կարիքներին դարման տանում: Նա ման էր
գալիս քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ, ծա-
նոթանում էր ժողովրդի դրութեան հետ, երբ
անակնկալ դիպուածը ստիպեց նրան ընդհատել
այդ և նորից զէնքի դիմել, նորից արեան աս-
պարէզ գնալ:

Մի երեկոյ, երբ նոր վերադարձել էր ժո-
ղովրդի մէջ շրջագայելուց, նրան յանձնեցին
մի փաքրիկ նամակ, որ գրուած էր մանր բայց
զեղեցիկ գրերով:

— Ո՞վ բերեց այս նամակը, հարցրեց Ա-
շոտ Երկաթը իւր ծառաներին, երբ նա դեռ
զարմացմամբ դարձնում էր նամակը:

— Մի գիւղացի, որ իւր անունը և որ տեղից լինելը չուզեց յայտնել, պատասխանեց ծառան:

Աշոտ Երկաթը շտապով բացարաւ նամակը և սկսեց կարդալ, նա իւր աչքերին չէր հաւատում:

«Քաջդ Աշոտ Շահրնշահ, գրած էր նամակի մէջ, մի կարծիր, թէ միայն նրանք են քո բարեկամները, ոյք քեզ անձամբ ճանաչում են: Ես քեզ չեմ տեսել, բայց լսելով քո քաջագործութիւնները սիրում եմ քեզ: Սիրում եմ իմ հարազատ ծնողներից աւելի, ինչպէս իմ հարազատ եղբօրս: Իմ մտածութեանց առարկան միայն այն է, որ քեզ, թագաւորաց թագաւոր, միշտ յաջողութեան մէջ տեսնեմ և ես միշտ աղօթում եմ Տիրոջը, որ նա քո կեանքը երկար պահի այն ժողովրդի համար, որ մինչև քո երևալը տառապում էր: Ինչ գու չես տեսնի, չես ճանաչի, բայց ես միշտ քեզ վրայ պիտի մտածեմ և քո բարիքները ցանկանամ: Ուրախացաւ սիրտս, երբ լսեցի քո քաջագործութիւնները, իսկ այժմս ցաւում է սիրտս, որ քեզ տխուր լուրեր պիտի հաղորդեմ և վրդովեմ քո խաղաղութիւնը: Գիտեմ գու չես վհատուիլ. վհատութիւնը գիւցազնի գործը չէ, այլ թոյլ և վախկոտների. իսկ գու

գիւցազուհիների գիւցազն ես: Հայաստանը նորից պիտի աւերմունքի ասպարէզ դառնայ և այդ աւերմունքի պատճառը լինելու է Գագիկ Արծրունին, որ մօտ օրերս պիտի արշաւի Սիսակեան իշխանից Նախիջևան քաղաքը գրաւելու: Զգուշացնում եմ քեզ, այդ սուրը նաև քո դէմ է դարձնելու. նա արդէն որոգայթներ է պատրաստում քեզ մէջը ձգելու, բայց նրա ամեն մի որոգայթը 'ի զուր պիտի անցնի, քանի որ ես ամեն անգամ քեզ պիտի տեղեկուածիւն տամ նրա մտադրութիւնների մասին: Առ այժմ այսքան: Քեզ պաշտող իշխանուհի»:

Աշոտ Երկաթը երազի մէջ էր իրան կարծում. այնքան անակնկալ էր այդ նամակը: Ո՞վ պիտի լինէր այդ իշխանուհին, որ զգուշացնում էր իրան Գագիկ Արծրունու դաւադրութիւնից և ինչո՞ւ Գագիկը կրկին վրդովում էր հայոց խաղաղութիւնը: Նո՞ւ երկար ոչ մէկի վրայ մատնանիշ չկարողացաւ լինել: Արդեօք Գարգմանաց Սևադայի աղջիկն էր, որի աչքերից շատ անգամ յափշտակուել էր և եթէ նա էր ինչո՞ւ ստորագրութիւն չկար, կամ ինչո՞ւ ինքը Գարգմանաց իշխանը անձամբ չէր հաղորդում այդ մասին, եթէ գիտէր Գագիկի այդ ստոր մտադրութիւնները: Ինչ և է, պէտք

էր սպասել և տեսնել թէ որքան ուղիղ էին իշխանուհու այդ ցուցմունքները:

Եւ Աշոտ Երկաթը ծալեց նամակը և մի կողմը դրեց, բայց չանցաւ մի քանի օր և ահա լուր ստացաւ, որ Գագիկը յիրաւի պաշարել է Նախիջևան քաղաքը, բայց նա տեղից չշարժուեց սպասելով հետևանքին: Նախիջևանը առաւ Գագիկը և ահա Սիսակեանց իշխանը, որին պատկանում էր այդ քաղաքը բարկութեամբ լի յարձակուեցաւ Վասպուրականի վրայ, սկսեց նրա երկիրները հուր ու մօխիւր դարձնել: Երկպառակութեան քարը գլորուած էր և սկսաւ Արծրունեաց և Սիսակեանց արիւնը թափուել, այդ ախտը տարածուեց նաև միւս հայ իշխանների մէջ, որոնք դժուրս գալով իրանց երկրի սահմաններից սկսան հարեան հայ երկիրներն ու գաւառները աւերել և սրոյ ճարակ դարձնել:

Կատաղեց Ա. ոտ, մօնչաց սոսկալի մօնչամօմբ, որ սար ու ձիւր գողացին և ապա կըրկին սուրը պատեանից հանելով սկսեց հայ նախարարների վրայ վազել: Երկիրը նորից փոթորկուեց, նորից սուգն ու շիւանը տարածուեց, նորից գիւղերն ու քաղաքները ամալացան և թշուառ ժողովուրդը նորից սկսեց հեծել հայ նախարարների ըմբոստու-

թեան և փառասիրութեան պատճառով: Արտաքին թշնամին այժմս չկար, բայց ներքին խռովութիւնները աւելի խոր խոցեցին խեղճ ժողովրդին քան արտաքին թշնամին:

Բայց արտաքին թշնամին էլ հեռու չէր. Իւսուֆը, որ միշտ ատամները կըրճրտացնում էր Աշոտ Երկաթի վրայ և մտածում նրանից վրէժխնդիր լինելու իւր զօրքերին այնպէս չարաչար հալածելու պատճառաւ այժմ սիրտ առաւ և կամաց կամաց իւր պատրաստութիւններն էր տեսնում Հայաստանի վրայ յարձակուելու: Նա ուրախանում էր հայ նախարարների անմիաբանութիւնը տեսնելով և ազատ էր թողել նրանց իրար դէմ կռուելու, իրար ոչնչացնելու. նրան նպաստողը միայն այդ էր, ապա թէ ոչ վախենում էր նա Աշոտ Երկաթի վրայ յարձակուելուց: Ժամանակը արդէն մօտեցել էր: Եւ Իւսուֆը հրամայեց իւր բոլոր զօրքերին ժողովուել միասին Ատրպատական և այնտեղից մտնել հայոց երկիրը: Նրանք արդէն կամաց կամաց մօտենում էին հայոց երկրին, այն ինչ հայ իշխանները գեռ իրար արիւնն էին թափում...

Handwritten signature or mark.

ԺԹ.

Ինչպէս անձրեւից առաջացած հեղեղատը այնպէս ներս խուժեցին Իւսուֆի հրոսակները հայոց երկիրը և սկսեցին անցած տեղերը քանդել, աւերել և կոտորել: Ինչպէս հեղեղատը ողողում է և աւերում նախ առաջի հանգիւսած տեղերը և ապա զանազան ուղղութեամբ ցրուելով վազում է միշտ առաջ, առանց հարցանելու տեղն ու գիրքը, այնպէս էլ արաբաց հրոսակները նախ սկսեցին աւերել իրանց մօտի երկիրները և ապա մտնել աւելի խորը, երկրի ներսը, ուր ազատ ասպարէզ գտնելով իրանց համար, մոխրի կոյտեր դարձրին շէն գիւղերն ու քաղաքները... Իրանց ետևից նրանք թողնում էին միմիայն աւերակներ, սուգ, լաց ու շիւան... ամեն ինչ ոչնչանում էր նրանց բարբարոս ձեռքերից, ամեն ինչ կործանվում և արիւնով ողողվում մոխիր դարձած աւերակները... Ո՞վ էր խեղճ ժողովրդեան պաշտպանը, նրանց մասին հոգացող— ոչ ոք: Իշխանները իրար հետ էին կռվում, իսկ ոմանք ամրանում էին իրանց բերդերում, անպաշտպան թողնելով խեղճ ժողովրդեան, որի քրքրտինքով ապրում էին իրանք... Այո, ծանր էր, խիստ ծանր ժողովրդի դրութիւնը, ամեն հա-

լածանք, ամեն տանջանք նրա գլխին էր թափվում և նա անօգնական, իւր իշխաններից մոռացուած, ձեռքերը երկինք էր բարձրացնում և Տիրոջից օգնութիւն խնդրում:

Եւ նա, ամեն յոյսը կտրած, ամենից մոռացուած, սարսափով պատած, երկիւղից գլուխը կորցրած, թողնում էր իւր տուն ու տեղը, դաշտն ու արտերը և դէպի լեռները փախչում. ամեն կողմը՝ թէ սարերում, թէ ձորերում, թէ տանը գիւղի մէջ և թէ գուրսը դաշտում մահ էր սպառնում նրան.

Կանգ առաւ Աշոտ Երկաթը երբ լսեց ժողովրդի հեծեծանքը և քաջի սրտի մէջ անցաւ թորին կսկիծը. նա ձայն տուեց իշխաններին, ձայն տուեց նախարարներին, նրա ձայնը տարածուեցաւ լեռների և ձորերի մէջ, արձագանք տուեց. բայց ոչ մի իշխան, ոչ մի նախարար տեղից չշարժուեց, ոչ մէկը պատասխան չտուեց նրա կանչին, ամենքը կարծես խուլ լինէին և չլսեցին քաջի ձայնը:

Սպասեց Աշոտ Երկաթը, շատ սպասեց, մի թոյլ ձայն անգամ չլսեց ու վրդովուեց քաջի սիրտը. նրա աչքերում երևացին արցունքներ, որոնք գլորուեցան ցած և խառնուեցան իւր սիրած ժողովրդի արտասուքների հետ: Դիւցազնը լալիս էր, լալիս էր ոչ թէ

մահից վախենալով, այլ լալիս էր որ ինքը չի կարող բիւրի դէմ կենալ.. Ապա խոցուած սրբ-տով նայում է իւր մի բռնուն քաջերին, որոնք լուռ նրա հրամանին են սպասում, ու նրա սիրտը լցվում է գոհունակութեամբ, նրա աչքերից հուր է ցայտում, դէմքն ընդունում է վեհ և խրոխտ կերպարանք և դառնալով նրանց ասում է.

— Տղերք, մենք ֆիայնակ ենք հազարաւորների դէմ, մենք ամենքս պիտի մեռնենք մահը միանգամ միայն գալիս է, աւելի լաւ է քաջի պէս մեռնենք, սրերը ձեռքներիս, քան թէ անօրէններից գերուենք և բանտի մէջ մաշուենք...

Ասում է նա, սուրը օդի մէջ ճօճում և թռչում առաջ:

— Ապրի Աշոտը, կեցցէ Շահընշահ, գոռում են կտրիճները և նրա ետեւից սլանում...

Ու թռչում է Աշոտ, մէկ այտեղ է կոտորում թշնամիներին ու յանկարծ աներեւոյթանում, մէկ երկրի միւս կողմը: Անակնկալ ժամին յարձակվում է նա թշնամիների վրայ և յանկարծ չքանում...

Զարհուրանքը պատում է Իւսուֆի զինուորներին և նրանք ամեն ըուպէ սպասում են նրան, ինչպէս երկնքի պատուհասի. բայց

նրանք կրկին առաջ են գալիս, կրկին աւերում և կոտորում, տանջանք տանջանքի վրայ աւելացնում հայ ժողովրդին: Նրանք չեն յուսահատվում Աշոտ երկաթի մանր յարձակումներից, նրանք գիտեն, որ իրանք շատ են, զօրաւոր, անթիւ, անհամար, որ մէկին կը կոտորի Աշոտ երկաթը...

Ու աներկիւղ անօրէնները տանջում էին անպաշտպան ժողովրդին. պառաւներին և ծերերին նրանք կոտորում էին անխնայ, ծծմայրերի ձեռքերից դուրս էին կորզում նւանց սիրելի մանուկներին և գետնին խփելով մայրերի աջքի առաջ սպանում. յղի կանանց կոկոռտում էին ոտքերի տակ և սպանում նրանց, իսկ միւսների որովայնը պատառելով, դուրս էին կորզում պտուղը *) և օդի մէջ շարտում: Մեծամեծներին զանազան տանջանքներ էին տալիս, որ ցոյց տան իրանց պահած գանձերը և երբ ստանում էին ամեն ինչ կամ սպանում էին նրանց կամ եթէ առույգ և քաջ է, գերութեան վարում և ստիպում հաւատն ուրանալու: Գերիներին պահում էին ամենատոկալի կերպով և երբ նրանք չէին ուրանում իրանց կրօնը, սարսափելի տանջանքներով մահացնում

*) 2ամէնան, ԳԼ ԺԷ, երես 765

էին նրանց, մի քանիսին կենդանի էին թա-
ղում, մի քանիսին ծանրութեան տակ ճխլում,
իսկ ոմանց կրծքից սկսելով սրով երկու կէս
էին անում կամ կենդանի մաս-մաս էին անում
սկսելով կտրատել ոտքերի կամ ձեռքերի ծայ-
րից...

Անհնարին է մի առ մի լիջել այն սոս-
կալի տանջանքները, որ գործ էին դնում ան-
հաւատները...

Ի.

Մութը նոր պատել էր աշխարհը, երբ
Աշոտ Երկաթը իւր յոգնած կտրիճներով դան-
դաղ առաջ էր գալիս:

Յանկարծ Աշոտ Երկաթի ձին ականջները
ցցեց և գլուխը ճանապարհի մի կողմը թեքե-
լով նայեց այն կողմը:

Աշոտ Երկաթը հաւատում էր իւր ձիու
ուշիմութեանը, նրա գլուխը բարձրացնելուն
պէս, ինքն էլ այն կողմը նայեց, բայց մթու-
թեան մէջ ոչինչ չնկատեց. ուստի շոյելով
ձիուն ասաց.

— Ի՞նչ է, իմ նժոյգս, թնչից վախեցար.
Թէ քաղցած ես և շտապում ես կերակուր

գտնել. սպասիր մի փոքր էլ, Աստուած մեզ
էլ ու քեզ էլ կերակուր կտայ:

Այդ ժամանակ ձին կանգնեց. նորա հետ
միասին կանգ առաւ խումբը: Հեռու լանջի
վրայ երևում էր մի շինութիւն, որ վանքի
էր նմանում, որտեղից երևում էր ճրագի ա-
ղօտ լուսաւորութիւն: Բայց այդ չկանգնեց-
րեց ձիաւորներին, ընդհակառակը նրանք շատ
ուրախացան երբ տեսան ճրագի լոյսը, քանի
որ հանգստութեան էին կարօտ. իսկ թէ
թշնամի էր այդտեղ թէ բարեկամ, այդ միև-
նոյն էր. եթէ բարեկամ էր հօ լաւ, իսկ եթէ
թշնամի, մի փոքր ջանք էր հարկաւոր միայն
որ նրանց այդտեղից դուրս քշէին, սակայն
այդ չէր նրանց կանգնեցնողը:

Ձիերի կանգնելուն պէս, ճիշդ այդ ճրա-
գի հակառակ կողմից լսեցին նրանք մի տե-
սակ խուլ գերեզմանական ձայն. կարծես
գետնի տակից ով որ հառաչում էր: Նրանք
սկսեցին աւելի ուշադրութեամբ ականջ դնել.
այո՛, ով որ հառաչում էր, ով որ տանջւում էր,
որի հառաչանքը կարծես գերեզմանի միջից
էր դուրս գալիս: Վանքի մօտ անշուշտ գե-
րեզմաններ կը լինին և մեռելները յարու-
թիւն են առել, մտածեցին մի քանիսը և
սարսափը պատելով նրանց, նրանցից մի քա-

նիսը սկսեցին լուռ աղօթք մըմնջալ և երեսներին խաչ քաշել:

Աշոտը ձին առաջ քշեց դէպի ձայնը, նրան հետևեց խումբը:

Մի փոքր առաջ գնացին և յանկարծ սարսափահար կանգ առան: Մթուկեան մէջ նրանց աչքին ներկայացաւ մի սոսկալի սլատկեր, որ ցնցեց բոլորի ուղեղը և փշաքաղեց նրանց մարմինը: Խմբի միջից մի քանիսը մինչև անգամ ուզում էին յետ դարձնել ձիերի գլուխը և փախչել այդ դարհուրելի տեսարանից, որ նրանց մտքի մէջ ծնեցրեց հազարաւոր հրէշաւոր երևոյթներ, բայց Աշոտ Երկաթը ամեն բան հասկացաւ և շուտով փարատեց իւր զինուորների սնոտիապաշտութիւնը:

— Տղերք, տեսնում էք ինչպիսի տանջանքներով են տանջում հայերին, ասաց նա և ցած թռաւ ձիուց:

Փայտերի վրայ ամուր գլխի վայր կապուած էին երկու մերկ կանաչք, իսկ մի քանի գլուխներ սարսափահար դուրս էին ցցուել հողի մակերևոյթից:

— Տղերք, հետ ածեցէք և ազատեցէք գոնէ այս երկուսին, որոնք դատապարտուած են կենդանի թաղուելու, բայց դեռ շունչը

բերաներին է, ասաց Աշոտ Երկաթը և ինքը մի կողմը գնալով նստեց կանաչ խոտի վրայ և ընկաւ խորին վշտի մէջ:

Դաւիթը և մի քանիսը շտապով յետ քանդեցին հողը և ազատեցին երկուսին, որոնք թուլացած ընկան գետնի վրայ:

Ուշադրութեամբ նայում էր Դաւիթը թշուառների գէմքի գծագրութեանը երբ յանկարծ նա կանգ առաւ և ապուշի նման սկսեց շրտել մէկի գէմքը. նրա ձեռքերը թուլացան և կարծես արիւնը սառեց երակների մէջ: Այդ գէմքը ծանօթ էր իրան, բայց նա վախենում էր այդ նմանութիւնը տալ, վախենում էր, որ նա լինէր, ում վրայ կասկածում էր:

Նայեց, նայեց և ապա յանկարծ փաթաթուեց նրա վզով և սկսեց խելագարի նման համբոյրներ տալ նրան, միւս զինուորները երկիւղով նայում էին նրան և կարծում թէ Դաւիթը խելագարուեցաւ: Լուրը հասաւ Աշոտ Երկաթին. նա վերկացաւ տեղից և մօտեցաւ Դաւիթին, որ դեռ համբոյրներ էր տալիս, առանց կարենալու խօսելու:

— Ի՞նչ ես անում, Դաւիթ, ասաց Աշոտ Երկաթը բռնելով նրա ձեռքը:

Դաւիթը դադարեց համբուրելուց և խեղդող ձայնով ասաց.

—Ախ, տէր իմ, իմ աներս է, Մաթո-

սը, իսկ ո՛ւր է Աստղիկս, իմ նշանածը:

Ազատուածը, որ դեռ չէր հասկանում, թէ ինչ է կատարվում իւր շուրջը, երբ լսեց իւր և Աստղիկի անունը, լայն բաց արաւ աչքերը, նայեց Գաւթին և ուշաթափուեց: Խեղճ մարդ, նա ճանաչեց իւր կորած փեսային:

Երբ անցաւ ուշաթափութեան ընթացքը, երբ նրանք մի փոքր հանգստացան, այն ժա- նակ սկսեցին իրար հարց ու փորձ անել, ի- րար դրուժիւնն իմանալ:

—Աստ, ո՛ւր է իմ Աստղիկը, դողդողա- լով հարցրեց դաւիթը:

—Այնտեղ, ասաց Մաթոսը և ցոյց տուեց դէպի մօտին երևացող վանքը: Գաւթի սիր- տը տրոփտրոփաց. նա ուզում էր վեր կենալ և թռչել դէպի վանքը, այդ բանը նկատեց Մաթոսը և նա կանգնացրեց նրան:

—Սպասի՛ր, ո՛ւր ես գնում. այնտեղ, վանքում արաբացի զինուորներով լի է: Մենք մեր գիւղից փախուստ տալով հանգիստ ապ- յանքում էինք այդ վանքում, երբ երեկ երեկո- յան յանկարծ յարձակուելով մեզ վրայ, ա- րաբները ամեն աւերմունքներ գործեցին, վա- նականներին ծեծելով սպանեցին. իսկ մեզ՝ որ գէնքի գիմեցինք, այսպէս հողումը թաղեցին,

այն ինչ այս երկու կանանցը, որոնց տեսնում էք գլխի վայր կապած այնքան ծեծեցին, մինչև որ շունչները կտրուեց: Խեղճերը ու- զում էին փախչել վանքից, բայց չյաջողեցաւ նրանց...

— Իսկ Աստղիկը, անհամբերութեամբ խօսքը կտրեց Գաւթի:

—Աստղիկիդ բռնեցին. նա կենդանի է, բայց թէ ինչ վիճակի մէջ, այդ Աստուծուն է յայտնի:

Քանի մարդ են, հարցրեց Աշոտ Երկա- թը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ լսում էր:

—Զգիտեմ, պէտք է որ մօտ երեք հա- ղիւր լինին:

—Լաւ ուրեմն: Տղերք, ձիաները թո- ղէք տեղն ու տեղը և հետևեցէք ինձ, ասաց Աշոտ Երկաթը և առաջ անցաւ:

Գաւթի թը ուզում էր ամենից առաջ անց- նել բայց զսպում էր իրան, այն ինչ նրա շիրտը պատառ-պատառ էր լինում:

ԻԱ.

Վանքը, որին մօտենում էին մեր կտրիճ- ները, գտնվում էր Մասեաց լեռան հարաւա-

լին ստորոտներից մինի վրայ, մի խոր ձորում, որ ծածկուած էր մացառներով և թփերով:

Այդ ժամին, երբ Աշոտ Երկաթը մօտենում էր պարսպին, վանքի ներսը վանականների ընդարձակ սենեակներից մէկում կատարվում էր հետեւեալ տեսարանը: Բազմոցի վրայ, ուր առաջ սովորութիւն ունէր թիկն տալու վանքի վանահայրը, այժմս նստած էր արաբաց այդ փոքրիկ գնդի մեծաւորը:

Նա խրոխտ վայրենի դէմք ունէր, գլխին կապած սպիտակ չալմա, իսկ մէջքից կախուած էր կեռ սուրը:

Նրա մօտ, նրանից մի փոքր ցած, նստած էին ուրիշ մարդիկ, որոնք ըստ երևոյթին նրա ստորագրեալներն էին:

Պրանց առաջ կանգնած էին երեք հայ աղջիկներ, որոնք ամօթից և երկիւղից իջեցրել էին իրանց գլուխները և լուռ հեկեկում էին: Սարսափը պատել էր խեղճ աղջիկներին և նրանք դողում էին երկիւղից, այն ինչ երեք գաղանը ամենայն ուշադրութեամբ նրանց էին նայում և իրանց մօքում ընտրում էին ամենագեղեցիկն: Վայրենի կիւրքը և անասնական ձգտումը ըսպէ առ ըսպէ գրգռվում էր նրանց մէջ և նրանց աչքերը արդէն բորբոքվում էին մոլուրթեան կրակով:

Բայց հայ աղջիկները ամօթից գետինն էին մտնում և ամեն կերպ աշխատում էին իրանց երեսները թաքցնել:

— Մօտեցէք ինձ, մի վախենաք, ես ձեզ վնաս չեմ տալ, ասաց մեծաւորը նշանացի անելով աղջիկներին, բայց աղջիկները տեղներից չշարժուեցան:

— Չէք լսում, երեկ էլ երգուեցի, որ ձեզ ոչ մի վնաս չպիտի տամ, թէև դուք անհաւատի աղջիկներ էք. բայց երգվում եմ Ալլահով, որ եթէ ձեր նզովեալ հաւատը ուրանաք և ընդունէք ճշմարիտ կրօնը, դուք մեր ամիրապետի հարեմում ամենասիրուն աղջիկներից մէկը կը լինիք:

— Պեաւուրի աղջիկներ, խո՛ւ էք ինչ է, որ տեղնիրիցդ չէք շարժվում. թէ՛ ուզում էք որ այս կեռ սրովս ձեզ մաս-մաս կտրատեմ, զօչեց մեծաւորը բարձրաձայն և վեր թռչելով տեղից բռնեց ամենասիրուն աղջիկներից մէկի ձեռքը, որ հաղիւ տասնևհինգ տարեկան լինէր: Նա քարշ տուեց նրան իւր մօտ և չը նայած ազդկալ ընդդիմութեան, գրկեց նրա նազելի իրանը, ամուր և ամուր սեղմեց իւր կրծքին: Նոյնը արեցին և միւս երկու արաբները, հետեւելով իրանց մեծաւորի օրինակին:

Ապա մեծաւորը զօրով բարձրացրեց կի-

սառուշաթափ օրիորդի գլուխը և հիացած սկսեց նայել նրա գեղեցիկ դէմքին և փոքր ժամանակից յետոյ իւր գլուխը շրթունքները մօտեցնելով նազելի կոյսին, մի համբույր դրոշմեց թշուառ աղջկայ գունատ շրթունքների վրայ:

— Ալլահը վկայ, Ասկեար, դարձաւ նա իւր ընկերներին, որ հայերի աղջիկների նման սիրունը աշխարհիս երեսին չկայ, միայն ափսոս, շատ ափսոս, որ սրանք միւսիւման չեն: Ապա նա սկսեց քակել նրա հանդերձները և մերկացնել ստինքները... Մի քանի րոպէ էլ և ամեն ինչ կը վերջանար, բայց հէնց այն րոպէին դրսից լսուեց սոսկալի աղաղակներ, վայնասունի ձայներ և սրերի հաբուածներ... Երեքն էլ բաց թողին կոյսերին և վեր թռչելով տեղերից սրերը մերկացրին:

Այդ իսկ միջոցին դուռը ճարճատիւնով փշրուեցաւ և այնտեղ երևեցան Աշոտ Երկաթը և Դաւիթը: Դաւիթը նայեց աղջիկներին, նայեց մեծաւորի ոտքերի տակ փռուած ուշաթափ աղջկան և ճանաչեց իւր Աստղիկին: Սոսկալի ճիչ արձակեց նա և խելակորոյս վրայ ընկաւ դէպի Աստղիկը և գրկեց նրան. այդ միջոցին նրա գլխին օրօրուեց արաբ մեծաւորի կեռ սուրը, մի մազաչափ էլ և Դաւիթի

գլուխը պիտի կէս լինէր, երբ հասաւ Աշոտ Երկաթը և տեղն ու տեղը պառկեցրեց մեծաւորին: Միւս երկուսն էլ կատաղաբար վրայ վազեցին դէպի Աշոտ Երկաթը, բայց իրանք արիւնլուայ գետին գլորուեցան, այն ինչ դուրսը վանքի մէջ նրա կտրիճներն էին հունձն անում: Փոքր ժամանակ անցաւ և դադարեց կռիւը. թշնամիներից մի մասը կոտորուած էր, իսկ միւս մասը փախուստ էր տուել:

Աշոտ Երկաթը թողեց Դաւիթին, որ նա նշանածից կարօտն առնի, իսկ ինքը մի կողմ քաշուեցաւ, հրամայելով որ ամեն մէկը հանգստանայ, որ շուտով կրկին ճանապարհ ընկնին: Նա գիտէր, որ փախստականները նորից վերադառնալու են նոր ոյժով և այն ժամանակ ինքը ծուղակի մէջ կընկնէր: Եւ չսխալուեց Աշոտ Երկաթը:

Դեռ Դաւիթը իւր կարօտը չէր առել իւր Աստղիկից, դեռ նրա կտրիճները չէին հանգստացել և դեռ մուծն ու խաւարը նոր քաժանվում էին իրարից, դեռ արևելքում նոր մոմփում էր արշալոյսը, երբ մի ահագին արաբացոց խումբ շրջապատեց մեր կտրիճներին:

— Ե... ամեն մէկիս տասնից աւելի կընկ-

նի, ասաց Աշոտ Երկաթը, երբ տեսաւ նրանց բազմութիւնը:

Եւ ժամանակ չտալով որ իւր վրայ յարձակուին, հրամայեց առաջին յարձակումը գործել և շփոթեցնել արաբներին: Աղջիկներին յանձնեց հինգ զինուորի, որ զգուշ պահեն և աշխատեն շուտով կռուատեղից հեռացնել: ասպա ահագին դղրդիւնով վրայ վազեցին արաբացոց վրայ և ճղելով նրանց շարքերը ճանապարհ բացին և սկսան խռնուելով լեռ նահանջել: Արդէն բաւական տեղ հեռացել էին երբ Աշոտ Երկաթը նկատեց, որ իւր զինուորներէց մէկը ետ էր մնացել և ամբողջ գունդը նրան էր պաշարել, այն ինչ այդ մէկը աջ ու ձախ կոտորածներ էր անում և ուզում էր հարթել իւր ճանապարհը: Բայց թշնամիները շատ շատ են, նա յոգնում է, հազիւ է կարողանում սուրը շարժել: Աշոտ Երկաթ ուզում է թռչել օգնութեան հասնել նրան, բայց այդ ժամանակ տեսնում է թէ ինչպէս տաս քսան մարդ ետեւից գրոհ տալով բռնում են նրան, խլում սուրը և ամուր չուաններով կապկասում: Աշոտ Երկաթը իւր աչքերը դարձնում է իւր խմբին, ում որ պտրում է, բայց նա չկայ: Նրա աչքը հանդիպում է աղջիկնե-

րին, Ասողիկին, ասպա նա խոր յոգոց է հանում և քաշվում լեռ:

Դաւիթը չկար նրա կտրիճների մէջ, նա էր որ գերի բռնուեցաւ արաբներից, այն քաջ զինուորն էր, որ պակասեցաւ և խոր կսկիծ թողեց Աշոտ Երկաթի սրտում:

Այժմս ինչ պիտի անի խեղճ Ասողիկը առանց Դաւիթի:

ԻՖ.

Աշոտ Երկաթը իւր կտրիճներով խոյս տալով Իւսուֆի անթիւ բազմութիւնից, կէս օրուան դէմ, կանգ առաւ Շիրակայ դաշտավայրում, մի բլրի ստորոտին, որտեղից հեռւում երևում էր Արագած լեռան գագաթը, որ դեռ ևս ծածկուած էր սպիտակ ձիւնով:

Տղերքը սկսեցին ճաշուան պատրաստութիւն տեսնել, այն ինչ Աշոտ Երկաթը թիկն տալով մի քարի, իւր պղտոր հայեացքը դարձրել էր դէպի Արագածի բարձրութիւնները և լուռ նայում էր նրան. ինչ էր անցնում նրա հոգու մէջ յայտնի չէր, միայն նա սաստիկ տխուր էր:

Նա նայում էր հեռուն դէպի ձիւնանման

բարձրութիւնը, դէպի Շիրակայ ընդարձակ դաշտավայրը, ուր այդ ժամանակ տիրում էր կատարեալ ամայութիւն և նրա սիրտը յուզվում ու պղտորվում էր. նա յիշում էր Շիրակի պտղաւէտութիւնը, նրա ցորենի արտերի շքեղ կանաչելը, այդ դաշտի միջի գիւղականների ուրախ երգն ու պարը, այն ինչ հիմա, նոյն այդ դաշտը, որ երբեմն Շարայի որկորն էր լազեցնում, ներկայացնում էր մի սրտաճմլիկ ամայութիւն...

Սրդեօք քնչ պիտի լինէր դրա վերջը...

Կարծես մահաբեր հուրը մի ակնթարթում կոտորել էր բոլոր բնակիչներին և աւերել այն բերրի և պտղատու դաշտերը, որոնք ժիր ձեռքերի տակ պտղաբերվում և աճում էին...

Ապա նա փակում էր աչքերը, որպէս զի չնայի իւր երկրի ամայութիւնը, չը վրդովուի իւր սիրտը, բայց հէնց այդ ժամանակ նրա միտքը պաշարում էին աւելի զարհուրելի մտքեր. որոնք փշաքաղում էին իւր մարմինը:

Նա թագաւոր էր հայոց, դիւցազն էր. հայր իւր ժողովրդեան. նրա պարտքն էր խնամելու, փալկայելու և դարման անելու այդ ժողովրդի բազմաթիւ վերքերին... Բայց քնչ էր անում նա. կարողանում էր արդեօք խնա-

մել, գէթ ազատ պահել բազմաթիւ տառապանքներից... Ի՞նչ պիտի անէր մի դիւցազն, որի ձեռք ու ոտքը շղթայել էին, որի կեանքի դէմ դաւադրութիւններ և որոգայթներ էին լարում նոյն իսկ հայ նախարարները, և դրանով չբաւականանալով միանալով թշնամեաց հետ իրանց սուրը իւր դէմ էին դարձնում:

— Այո, ասում էր ինքն իրան Աշոտ Երկաթը, վաղ թէ ուշ ես կը խորտակեմ հայ նախարարների եսամոլութիւնը, վաղ թէ ուշ ձեռք կառնեմ ես մի զօրաւոր իշխանութիւն. հաստատելու, որից կականածեն մեր թշնամիները և այլ ևս չեն համարձակի մեզ անհանգիստ անելու, բայց ինձ հարկաւոր է մի շատ կարճ ժամանակ հանգստութիւն, որպէս զի կարողանամ այդ բանը ի գլուխ ածել, ապա թէ ոչ ներկայիս անհնար է այդ:

Մի հոգեւորականութիւն ունինք, որի գլուխ է կանգնած Յովհաննէս կաթողիկոսը, որով կարելի էր ահագին փոփոխութիւններ անել, ուժովացնել օրինական թագաւորութիւնը, բայց այդ գլուխն էլ, լոկ միայն ողբով է անցնում իւր օրերը և իւր կեանքի ապահովութեան համար զանազան կողմը թափառում... Ի՞նչ անեմ ես միանակ, մի բուռն

քաջերով. Ժողովուրդը, հասարակ ժողովուրդն է որ ոյժ է կազմում, դրա մէջն է ազգի փըրկութիւնը, բայց ներկայիս այդ ոյժը այնքան տառապած է, այնքան խոցուած, որ նախ պիտի դարման տանել նրա վրայ և ապա թէ վստահ նրա վրայ չենուել...

Վեր կացաւ Աշոտ Երկաթ թիկն տուած տեղից և շրջելով սկսեց ծրագիրներ կազմել, թէ քնչպէս պիտի կարենայ իւր մտադրուած թիւնները ի կատար ածել և այդքան մանր իշխանութիւններից մի զօրաւոր մարմին կազմել:

Կերան, խմեցին, հանգստացան և փոքր ժամանակից յետոյ խումբը առաջ շարժուեց. բայց Աշոտ Երկաթի մտքից չէր անցնում Դաւիթը և նա մտածում էր մի հնարքով նրան դուրս կորզել անհաւատների ձեռքից: Նա ափսոսում էր այդ մարդուն, որ իւր հաւատարմութեամբ և քաջութեամբ առաջինն էր իւր կտրիճների մէջ:

Ազատած աղջիկներին և Աստղիկին Հռիփսիմեան վանքում տեղաւորելով մի քանի օրից յետոյ նա կրկին պտտում էր Մասեաց օտորոտներում, ուր կորցրեց Դաւիթին և ամեն կերպ աշխատում էր նրա մասին տեղեկութիւններ հաւաքել, բայց ոչ մի տեղից որոշ

ոչինչ չէր իմանում: Նա միայն լսում էր որ գերիներից մի մասին անխնայ կոտորում էին, իսկ միւսներին, որոնք քաջ և կորովի էին, ուղարկում էին Դուին սպարապետի մօտ, ուր ամեն տանջանքներ տալիս էին նրանց իրանց հաւատից խախտելու: Աշոտ Երկաթը մի փոքրիկ գումարտակ ջարդելուց յետոյ, բռնեց նրանցից մի քանիսին և սկսեց հարց ու փորձ անել:

— Ասա, անհաւատ, դու տեղեկութիւն չունիս Դաւիթի մասին, ուր է, նա կենդանի է թէ մեռած:

Ձինուորները դեռ լուռ էին, բայց խաղաղանի հարուածները նրանց խօսեցնել տուեց:

— Մի վախէք, խօսեցէք, ես կընծայեմ ձեզ ձեր թշուառ կեանքը...

— Ո՞ր Դաւիթը, այն որ գերուեցաւ վանքի կռուի ժամանակ:

Այո, հէնց նա:

— Նրան արդէն տարան Դուին, սպարապետի մօտ: Այնտեղ նրան մեր հաւատի կը բերեն, այդպէս քաջը ափսոս է, որ ձեր պիղծ հաւատն ունի:

— Լռի՛ր, անհաւատ, նա այն մարդը չէ, որ իւր հաւատն ուրանայ:

— Տանջանքները նրան խելքի կը բերեն:

— Ի՞նչ է, դու չե՞ս ուզում լուել, ինչպէս երևում է կեանքը քեզ ձանձրացրել է, իմացէք ուրեմն որ մենք էլ ենք ձեզանից տանջելու ձևերը սովորել: Տղերք, դարձաւ նա իւր զինուորներին, սրանց գլխի վայր կախէ՞ցէք և մտրակների համը ցոյց տուէք:

Ձինուորները մերկացրին նրանց, ապա գլխի վայր կախելով պատրաստեցին ճիպոտները: Արաբ զինուորները դեռ լուռ էին և սարսափահար նայում էին Աշոտ Երկաթին, արիւնը կամաց-կամաց լցվում էր նրանց աչքերում, որոնք սկսում էին դուրս թափուէլ և սոսկալի կերպարանք ստանալ: Ճիպոտների հարուածը լսուեցաւ նրանց մերկ մարմնի վրայ և արիւնը սկսեց առատութեամբ բղխել վերքերից, ցաւը սոսկալի էր. մինչև այդ ժամանակ նրանք լուռ էին, բայց այժմ սկսան բառաչել և գթութիւն խնդրել:

Ճիպոտների հարուածները դեռ շարունակվում էր—գթութիւն, խղճացէ՛ք, կանչում էին նրանք աղիողորմ ձայնով:

— Դադարեցրէ՛ք, ասաց Աշոտ Երկաթը, երբ լսեց նրանց աղիողորմ բառաչիւնը և տանջանքը. քաջի սիրտը չգիմացաւ իւր թշնամեաց ոսկալի տանջանքը տեսնելով:

Ի՞նչ.

Արշալոյսը նոր ուզում էր բացուել, արդէն արևելեան հորիզոնի վրայ նկատելի էր լուսոյ թույլ շողշողմունքը, բոպէ առ բոպէ սլարզւում, պայծառանում էր հորիզոնը, բայց աղօտ խաւարը դեռ տիրապետում էր երկրին: Բազրեանդայ Ս. Գրիգոր վանքի շրջակայքում տիրում էր խորին խաւար, տեղ տեղ միայն թփերի ու մայառների մէջ լուռ էին մի տեսակ թույլ ձայներ. արտուտները թափահարում էին թևերը և ապա այգեղից նետի արագութեամբ դուրս էին ունենում և թռչում վեր, իսկ այնտեղից սկսում էին երգել իրանց տաղերը... Տխուր և յուսահատ էին այդ տաղերը:

Հէնց այդ միջոցին Ս. Գրիգորի վանքի բեմի առաջ ինչպէս մարմնացած արձան, ծուկ էր չոքած ծերունի վանահայր Տէր Մարտիրոսը և ձեռքերը դէպի երկինք պարզած աղօթում էր... Անշքացած եկեղեցու բեմի վերայ դրուած էր Քրիստոսի խաչելութիւնը, որի առաջ վառւում էր կանթեղը և իւր թույլ լոյսով լուսաւորում էր խաչելութիւնը և աղօթող ծերունուն:

Խորին գերեզմանական լռութիւնը տիրում էր չորս կողմը:

Երբեմն երբեմն միայն շարժւում էր ծերունի վանահօր այեգարդ մօրուսը, որի վրայ մերթ ընդ մերթ գլորւում էին արտասուքի կաթիլներ և թրջում քարէ յատակը...

Ջերմ և զգացուած էր վանահօր աղօթքը. նա աղօթք չէր ձևի համար, ո՛չ, այլ նա մոռացած իւր գոյութիւնը, մոռացած աշխարհը, մոռացած ուրախութիւնն ու տառապանքը, իւր ամբողջ էութեամբ ամփոփուած էր միայն այդ աղօթքի մէջ:

Յանկարծ նրա շրթունքները շարժուեցան և մեռելային լռութեան մէջ լսուեցաւ նրա ձայնը.

— Ո՛հ, Տէր, ասում էր նա, տուր ինձ ոյժ իմ տկար բազուկներին և իմ հոգուն աւրիութիւն, որ ես կարողանամ ի կատար ածել իմ մտադրութիւնները... Անմեղ ժողովուրդը տառապում է, նա հալածւում է անօրէններից Քո սուրբ անուան համար, տուր ինձ կարողութիւն որ ես կարողանամ մտնել ժողովրդի մէջ, ոգևորել նրան Քո խաչը ձեռքիս, որ նա մի սիրտ, մի հոգի դարձած կըռուի իւր հալածիչների դէմ... Տէր, խնայիր Քո ժողովրդին, խնայիր այդ տառապեալ ժո-

ղովուրդը, միութեան և համերաշխութեան ոգի ներշնչիր Պու նախարարների մէջ, որ նրանք ձեռք մեկնեն օրինական թագաւորին, Աշոտ Երկաթին և այգալիսով դուրս հալածեն թշնամիներին, Տէր, խնայիր մեզ... Ապա նա նայում էր խաչելութեանը ու հոգեկան բուռն ալիքները երևում էին նրա դէմքի վրայ:

Նրա աչքերը լցվում էին ոգևորութեամբ, երկների մէջ կարծես վազում էին թարմ և երիտասարդական արիւն. ծերութեան կնճիռները կարծես անհետանում էին նրա դէմքի վրայից: Մի տեսակ գերբնական զօրութիւն կամաց կամաց ներս էր շնչւում նրա երակների մէջ:

Այդ իսկ միջոցին լուսոյ աղօտ լուսաւորութիւնը տարածուել էր վանքի մէջ: Վանահայրը վերջին անգամ իւր «Հայր մերը» մրմնջաց, վերջին անգամ համբուրեց խաչելութիւնը և վեր թռաւ տեղից, կարծես 20 — 30 տարով ջահէլացած:

Այդ միջոցին վանքի դուռը կամաց յետ բացուեցաւ և երևեցաւ Տէր Մարտիրոսի ծառան:

— Հայր սուրբ, ձիաները սլափափոտ են, այսպէս նա:

— Այս րոպէիս, որդի, ասաց նա և դուրս

եկաւ վաճառքից: Մի փոքր ժամանակ անց վաճառահաշարը և իւր ծառան հեծնելով ձիերը, թողին վաճառքը: Երկար ժամանակ նրանք առաջ էին գնում մինչև որ կէսօրուան դէմ կանգ առան մի գիւղում, որ մի փոքր հանգստանան և ապա կրկին ճանապարհները շարունակեն:

Գիւղի մեռելութիւնը Մարտիրոս հօր վրայ սաստիկ վատ տպաւորութիւն թողեց: Այստեղ այնտեղ գետնափոր խրճիթների միջից երբեմն երևում էին գլուխներ, որոնք երկիւղով նայում էին ճանապարհորդներին:

Գիւղի մէջտեղը կանգ առաւ Մարտիրոս հայրը և նրան իսկոյն շրջապատեցին գիւղականները և սկսան նրա աջը համբուրել. խեղճերը նրա ալեգարդ մօրուքից խաբուելով կարծում էին թէ եպիսկոպոս է շնորհ բերել իրանց գիւղը ու նրանցից ամեն մէկը ձիու սանձը բռնելով խնդրում էին իրանց տուն հանգստանալու:

— Ո՞ւր է գիւղի քահանան, հարցրեց Մարտիրոսը:

— Հայր սուրբ, գիւղի քահանային դեռ անցեալ տարի սպանեցին անօրէնները, մենք այժմ քահանայ չունինք:

Մարտիրոս հայրը ոչինչ չպատասխանեց

նա իջաւ ձիուց և մտաւ հանդիպակաց խրճիթը: Գիւղականները մտան ներս և շրջապատեցին նրան: Գիւղականները բոլորը տխուր և յուսահատ էին, խորին թախիժը պատել էր նրանց դէմքերը, նրանք և իրանց երեսաները մերկ և բոկոտն էին, մի քանի ցնցոտիներ միայն ծածկում էին նրանց մարմինը:

— Ի՞նչպէս էք, զաւակներս, հարցրեց Մարտիրոսը, թէ և համոզուած էր, որ տըրտունջից աւելի ոչինչ չպիտի լսի:

— Է՛հ, հայր սուրբ, ինչպէս տեսնում էք՝ սոված, քաղցած, մերկ և տանջուած: Ամեն բան խլեցին մեզանից անօրէնները, ամեն բան տարան, ամեն անգլխութիւն գրծեցին, մեր մէջ էլ չմնաց ոյժ, գորութիւն տանելու այսչափ տառապանքները: Խոփը ժանգոտուեց, դաշտերն իս մնաց առանց վարելու, առանց ցանելու, հացերն իս սկսում է պակասել: Մեր տէրը դուք էք, եթէ դուք օգնութիւն չանէք, մենք կորած ենք:

— Մի յուսահատուիք, զաւակներս, յոյսներդ դրէք Աստուծոյ վրայ, նա է զթածը և ողորմածը, կարճ ժամանակ կանցնի և ամեն տառապանքներ կը վերջանան, հնազանդ եղէք միայն ձեր թագաւորին, կաթողիկոսին, ահա ես գնում եմ ընկնելու Աշոտ Երկաթի և կա-

Թողիկոսի ոտքերը, որ մի ճար անեն ազգի փրկութեան համար:

— Օրհնեալ լինիք, հայր սուրբ, որ կանգնած էք ժողովրդի համար և նրա մասին էք հոգում:

Այդ ժամանակ հայր սուրբի համար բերեցին սև բոքոնի կտոր և մի քանի խաշած ձու:

— Ներողութիւն կանէք, հայր սուրբ, գիւղի մէջ սրանից աւել բան չգտանք ձեզ պատուելու, ասաց տանտէրը, որ մի պատկառելի ծերունի էր:

Հայր սուրբը ժպտաց:

— Ի՞նչ հարկաւոր է ինձ համար շքեղ ճաշեր, քանի որ իմ ժողովուրդը տառապում է: Ժողովրդի թէ ցաւը և թէ ուրախութիւնը մերն է, մենք աւելի սոված պիտի մնանք, երբ տեսնում ենք որ մեր ժողովուրդը սոված է:

Համեստ ճաշը վերջացրեց Մարտիրոս հայրը, քաջալերեց յոյս տուեց գիւղականներին և ապա կրկին ճանապարհը շարունակեց:

ԻԴ.

Մասեաց ստորոտում Դաւթին ձերբակալելուց յետոյ, նրան շղթայեցին և ձգելով վանքի ախոռներից մինի մէջ, պաշտպաններ կարգեցին: Անցաւ ամբողջ օր, բայց դեռ Դաւիթը մի պատառ հաց չէր դրել բերանը, բայց հոգեպէս ամէնեւին ընկճուած չէր, ինչ փոյթ թէ ինքը բանտարկուած էր, ինչ փոյթ թէ իրան մաս-մաս կը կտրատեն անօրէնները, գոնէ նա ազատեց Աստղիկին, վերջին անգամ տեսաւ նրան: Իւր դրութիւնը մոռացած նա միայն իւր Աստղիկի վրայ էր մտածում, նա չնկատեց անգամ թէ ինչպէս ախոռի դուռը լետ բացուեցաւ և մի զինուոր նրա առաջը դրեց խեցէ ամանով կեղտոտ ջուր և հացի փշրանքներ:

Սրաբ զինուորը կանգ առաւ մի փոքր և տեսնելով նրա մտախոհ դէմքը ասաց.

— Հը, անհաւատ շուռ, ի՞նչ ես մտածութեանց մէջ ընկել, ո՞ւր գնաց քո քաջութիւնը, որ մահիցդ առաջ այդպէս սարսափի մէջ ես ընկել:

Դաւիթը ոչինչ չպատասխանեց, ապա տեսնելով իւր առաջը դրուած հացի կտորտանքը և խեցիով ջուրը, ժպտաց:

— Շը, ի՞նչ ես ժպտում, բաւական չե՞ս
դրանով. ձեզ նման շներին սո՛ւրժ պէտք է
սպանել ուր մնաց թէ հաց ու ջուր տալ:

— Ձե՞ս կորչի ախտեղից, ասաց Ռաւիթը,
ցանկանալով վերջ դնել նրա վայրահաջութեանը
և իւր հրացայտ աչքերը ուղղեց զինուորի
վրայ:

— Սպասիր, շուտով քո կաշին էլ կը
քերթենք, ավսոս միայն որ մեր իշխանը չի
թողլ տալիս քո դատաստանը ախտեղ անել,
բայց վնաս չկայ, Ռուինումն էլ չես ուզատուի
մահից, ասաց զինուորը և դուրս գնաց:

Չանցաւ մի քանի ժամ և ահա նա զգաց,
որ ով որ աքացի է խփում իրան: Շփոթուած
վեր թռաւ տեղից իւր սուրը միտն եկաւ և
ձեռքը անգիտակցօրէն դէպի գօտին աարաւ,
բայց սուրը չկար, նրա տեղը շղթաներն էին
գնդգնդում. խելքի եկաւ նա, իւր գերութիւ-
նը մտաբերեց և յաղաղած աչքերը շուրջը
դարձրեց: Կանթեղի թողլու աւաւորութեան տակ
հինգ թէ վեց զինուոր նկատեց սրերը և նի-
գակները ձեռքերնին, որոնցից մի քանիսը վը-
րայ ընկնելով նրան պինդ չուաններով սկսե-
ցին կապկապել. շղթաներով գոհ չէին, պա-
րաններով էլ էին կապում: Ռաւիթը լուռ
թողլ էր տալիս իրան կապկապելու:

Կապկապելուց յետոյ նրան ձի նստացրին
և լիսուն զինեալ զինուորներով ճանապարհ
կան: Սթութեան մէջ Ռաւիթը ճանապարհնե-
րին էր նայում. նա հասկացաւ, որ իրան Ռուին
են տանում, ուր նստած էր Իւսուֆը: Զգուս
էր Ռաւիթը, որ Ռուին ընկնելուց յետոյ, էլ
փրկութեան յոյս չկայ, ուստի նա ոյժ էր ա-
նում պարաններն ու շղթաները կտրատելու,
բայց նրանք շատ ամուր էին: Ա՛խ, եթէ ա-
զատ լինէր և իւր սուրը ձեռքն ունենար,
այն ժամանակ վայ իրան շրջապատողներին,
հոգ չէր թէ դրանք լիսուն հոգի էին, իսկ
ինքը միայնակ:

Միւս օրը երեկոյեան դէմ նրանք Ռուին
մտան: Ռաւիթը սպասում էր տաժանելի չար-
չարանքների և խոնաւ ու մութ բանտի,
բայց շատ զարմացաւ, երբ ետ արին չուան-
ները թողնելով միայն երկաթէ շղթաները և
իրան մի մաքուր սենեակ տանելով, պատուա-
կան ճաշ հրամայեցրին իրան:

— Նայենք, այս ճաշը դեռ ուտենք, տես-
նենք յետոյ ի՞նչ է դուրս գալիս, բայց այս
ընդունելութիւնը լաւ նշան չէ, մոմուաց
ինքն իրան Ռաւիթը: Այնքան գիւր եկաւ ճա-
շը, որ քիչ մնաց ամաններն էլ հետը ուտէր:
Անցաւ մի քանի օր և ահա նրա սենեա-

կի դուռը բացուելով ներս մտաւ մի մարդ սպիտակ չալմալով: Այցելուն մօտեցաւ Դաւթին և նստելով նրա մօտ ասաց.

— Ողջոյն քաջին. մեծ սպարապետ Իւսուֆը լսելով քո քաջութիւնները հիացած է մնացած. թող Ալլահը աւելի ոյժ և կարողութիւն տայ քո բազուկներին, բայց թող քո պիղծ հաւատը և ընդունիր Մուհամմէդի սուրբ և ճշմարիտ կրօնը և այնժամանակ Իւսուֆը իւր աչքի լսի պէս կը պահի քեզ և մեծամեծ ընծաներ կը տայ...

— Հա... Հա... Հա... մի քրքիջ արձակեց Դաւթը, այ թէ ինչք համար էր Իւսուֆն ինձ պատիւներ տալիս, իսկ ես այնքան չիմար էի, որ այդ չէի էլ մտածում:

Բարկութեան ներկը անցաւ մօլլի դէմքով, բայց նա զսպեց իրան:

— Գեաւուրներ, մինչև երբ պէտք է մոլորուած մնաք և չճանաչէք ճշմարիտ հաւատը, մթթէ չէք տեսնում ձեր երկրի աւերմունքը, ժողովրդի տառապանքը, որ կրկին այդպէս յամառում էք:

— Մօլլա, լաւ կը լինի այստեղից պոչդ հաւաքես և գնաս, եթէ չես ուզում որ փոքրիկ աքացի տամ: Գնա՛, յայտնիր Իւսուֆին ինչ անելու է, թող անի, ես նրանցից չեմ, որ

մահից վախենամ և ընդունեմ ձեր պիղծ հաւատը:

Մօլլան նզովելով Դաւթին դուրս գնաց սենեակից. նոյն երեկոյեան Դաւթին ձգեցին մութ և խոնաւ բաւտը, երկու օրը միտնգամ տալով նրան ցամաք հաց և ջուր. բայց Դաւթ չէր յուսահատվում. նա պատրաստվում էր ընդունելու ամեն տեսակ չարչարանք. նա յիշում էր Սմբատ արքայի տանջանքները, երկնային պսակը և աւելի ոգևորվում:

Անցաւ մի քանի ամիս և նա դեռ տանջւում էր բանտի մէջ և ամեն անգամ երբ դալիս էին նրա մօտ Իւսուֆից ղրկածները, որոնք խոստանում էին նրան մեծամեծ պարգևներ, միայն թէ հաւատը ուրանայ, նա կոպտութեամբ յետ էր մղում նրանց: Բայց բանտի խոնաւութիւնը և սնունդի պակասութիւնը ազդում էին նրա առողջութեան վրայ. օր աւուր այդ աժդահայ մարդը հալվում էր և մաշվում:

Տարան մի անգամ էլ Իւսուֆ սպարապետի մօտ, որ զրկեց քաջին, ոսկի և իշխանութիւն խոստացաւ նրան, եթէ իւր հաւատը կուրանայ, բայց Դաւթը կրկին անդրդուելի մնաց: Իւսուֆը բարկացաւ և հրամայեց միւս գերիներին հետ միասին գլխատել նույն Դաւթին:

Պաւլիթը վերադարձաւ բանտ լի յոյսով, որ վաղը առաւօտ կարժանանայ նահատակութեան պսակին:

Բայց գիշերը շատ երկար էր քաշում՝ դանդաղ ինչպէս յաւիտենականութիւն անցնում էր ժամանակը: Պաւլիթն արթուն էր և սպասում էր արշալոյսին, բայց իւր բանտի միակ լուսանցքը դեռ չէր լուսաւորվում աղօտ լոյսով. խաւար էր շուրջը, խաւար էր նրա սրտի մէջ, կսկիծը, վիշտը, տառապանքը, դառն և անմխիթար լիշողութիւնները մորմոքում էին նրա հոգին...

Եւ յանկարծ խորին լռութեան մէջ նա մի սուր ձայն է լսում, որ փշաքաղում է նրա մարմինը նա գլուխը վեր է բարձրացնում: Երկաթապատ բաց պատուհանից լսում է գորտի սուր կռկռոցը որ մօտենալով պատուհանին, մահապարտին իւր վերջին ողբն էր կարգում: Պաւլիթը սառնում է և երանի տալիս գորտին, որ այնպէս ուրախ կռկռում է. նա սիրում էր այդ գորտին, որ այնպէս յաճախ իւր նուագներն էր սարքում և իւր վերջին ժամերը մխիթարում: Բայց շուտով գորտն էլ լռեց ու կրկին տիրեց լռութիւնը: Ա՛խ, սուր է թէ շուտ լուսանար, նա ծունկ չոքեց և աղօթել սկսեց, ահա բանտի դռներ-

ը բացուելով երևաց դահիճը: Սառնասրտութեամբ նայեց նա դահճին և նրան հետևեց: Երբոր նա հասաւ այն հրապարակին, ուր պիտի կատարուէր իւր գլխատումը, սոսկալի պատկերը ցնցեց նրա ուղեղը, քառասուն թէ յիսուն հոգի՝ մարդ, կին, աղջիկ, ռամիկ թէ իշխան, պինդ շղթաներով կապած բոլորաձև մի շրջան էին կազմել, որոնց գլխներին վայրենի գազանների նման պտրտում էին դահիճները մերկ սրերը ձեռքերնին:

Ձարհուրանքը պատեց նրան երբ տեսաւ գերեալների գունատ և սոսկումով պատած դէմքերը, իսկ այդ գերիների մէջ իւր կրտսեր եղբօրը՝ Գուրգենին: Երկու եղբայրների հայեացքները հանդիպեցան իրար և նրանք վրայ վազելով փորձեցին գրկել միմեանց: Պահիճները Իւսուֆի հրամանով, սկսեցին իրանց գործը: Շրջանում կանգնողից մէկի արիւնաթաթախ գլուխը վայր գլորուեց. վերջին անգամ բաց ու խուր եղաւ սպանածի աչքերը և ապա դադարեց նա և իւր սարսափով լցուած աչքերը յառեց դատապարտեալների վրայ:

Սոսկումը և զարհուրանքը փշաքաղեցին խեղճ գերեալներին, որոնք մէկ մէկ ընկնում էին ցած և օրհնելով Աստուծոյն

աւանդում հոգիները. . . Հերթ հասաւ Դաւթին:

— Ուրացիր քո պիղծ հաւատը և ազատիր քեզ, կրկնեց Իւսուֆը:

— Ոչ, չեմ ուրանայ հաւատս. ես քրիստոնեայ եմ: Իւսուֆը նշան տուեց և դահիճը մօտեցաւ Դաւթին. սա վերջին անգամ նայեց իւր եղբօրը և նկատելով նրա մահուան գունատութիւնը. երկիւղ կրեց թէ նա կը թուլանայ իւր հաւատից, ուստի դիմելով նրան, ասաց.

— Եղբայր իմ, զոհիր քեզ Քրիստոսի օրոյն, ինչպէս նա զոհեց իւր կեանքը մեզ համար:

Գուրգէնը առաջ ընկաւ և ներկայացրեց վիզը դահիճին:

— Դահիճը կտրեց նրա վիզը և քիչ յետոյ Դաւթին գլխատեց: Ընկաւ քաջի գլուխը առանց մի ձայն, մի տրտունջ հանելու...

Այս նահատակների յիշատակը եկեղեցին տօնում է յունիսի 3-ին:

ԻԵ.

Ինչ էր անում այդ միջոցին հայոց Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ կարող էր մեծ դեր խաղալ իւր ահագին ազդեցութեամբ. նա անդադար փոփոխում էր իւր տեղը և վերջին ժամանակներս գտնվում էր վրաց երկրում, Ատրներսեհի հովանաւորութեան ներքոյ և այնտեղից ողբում էր իւր ազգի թշուառութիւնը: Մի երեկոյ նրան յայտնեցին, թէ Բագրևանդի սուրբ Գրիգոր վանքի վանահայրը ցանկանում է տեսնել իրան:

Կաթողիկոսը հրամայեց ընդունել նրան:

Ներս մտաւ Մարտիրոս հայրը և ծունկ չոքելով կաթողիկոսի առաջ համբուրեց նրա աջը:

— Վեր կաց, ծերունի և պատմիր թէ ինչ լուր ունիս դու կարօտ հայրենիքից և թէ ինչը բերեց քեզ ինձ մօտ:

Մարտիրոս հայրը վեր կացաւ և սկսեց պատմել այն թշուառութիւնները, որոնց ենթակայ էր եղել ազգը ապա նա համարձակ դիմելով կաթողիկոսին ասաց.

— Ազգը ձեզ, վեհափառ տէր և Աշոտ Երկաթին է կարօտ: Աշոտ Երկաթը միայնակ է և ձեր օգնութեան է կարօտ, դուք միայն

գլուխ պիտի կանգնիք, կոնդակներ ուղարկէք ամեն կողմ և ոգևորէք ազգը: Զեր պարտքն է ազգի մէջ ցրիւ տուած ոյժերը միացնելու. հոգևոր գլուխը դուք էք, դուք պիտի քարոզէք նրանց միութիւն և համերաշխութիւն, ապա թէ ոչ ազգը կորած է. կը կորչի ազգը, կը կորչի և կաթողիկոսութիւնը: Մեր թշնամիները հողի համար չեն կուռում, այլ կրօնի, հաւատի համար. այդ է արաբաց ջանքը: Մեր թշնամիները շատ լաւ գիտեն, որ եթէ մենք կրօնով միանանք արաբների կամ յոյների հետ, մեր երկիրն էլ նրանցը կը դառնայ:

Պէտք է յիշենք հինգերորդ դարը, այն կրօնական պատերազմը, որ Վարդան Մամիկոնեանը իւր քաջերով մղեց Յազկերտի դէմ: Հինգերորդ դարում պարսիկներն էին աշխատում մեր հաւատը խախտել, իսկ այժմս արաբներն ու յոյները: Հինգերորդ դարում էլ ունէինք դաւաճաններ՝ Վասակներ և Մհերոս-ժաններ, այժմս էլ ունինք Գազիկներ և Աշոտներ... հինգերորդ դարումն էլ ունէինք քաջ զօրապետ, ինչպիսին երևելին Վարդանն էր, այժմս էլ ունինք Աշոտ Երկաթ, օրինական թագաւոր, որ շուարել մնացել է և երկնքից է օգնութիւն սպասում. այժմս մեզ միայն մի բան է պակասում, որ նմանուինք

ճիշտ հինգերորդ դարին, այդ Ղևոնդ Երէցի պակասութիւնն է, որ չկայ մեր մէջ: Ո՛ւր է այժմս Ղևոնդը, որ իւր անուշաբօյր քարոզներով ոգևորի մեզ—չկայ նա: Գուք, վեհափառ տէր, որ գլուխ էք կանգնած հոգևորականութեան, դուք պիտի ձեր անձնական օրինակով ոգևորէք ազգը, որ նա չկորչի. նա ձեզ է սպասում...

Կաթողիկոսը լուռ լսում էր նրան: Վերջացրեց Մարտիրոս հայրը, իսկ կաթողիկոսը դեռ լսում էր. նա կարծում էր թէ դեռ հայր Մարտիրոսը խօսում է և իւր հոգւոյ մէջ թողնում մի մի սուր սլաք: Յիրաւի կաթողիկոսի հոգու մէջ բացուեցան հին հին վերկոսի հոգու մէջ բացուեցան հին հին վերքերը և յուզեցին թշուառ ծերունուն... Այդ ըոպէին նա ազգի ցաւերով էր ցաւում, նրա տառապանքներով տառապում, բայց միեւնոյն ժամանակ զգում էր, որ բաւական չէ միմիայն լալ, ողբալ, այլ նաև հարկաւոր է ցաւերին դարման տանել, վերքերը բուժել: Մարտիրոս հօր խօսքերը սուր սլաքի նման ցցուեցին նրա սրտում և նա դիմելով նրան, ասաց դողդոջիւն ձայնով.

— Այո, ծերուկ, ես գլուխ եմ կանգնած ազգի, բայց մինչև օրս միայն ցաւելով եմ անցրել օրերս. գնա, որդի, դու էլ մտիր ժու-

ղովըդի մէջ և քարոզիր նրանց, ոգևորիր նրանց երկնային լոյսով, իսկ ես, ինչքան թոյլ կրտան իմ տկար ոյժերս, կ'ընկնեմ նախաւորաների ոտքերը, կաղաչեմ, կը պաղատեմ և կը հաշտեցնեմ նրանց իրար հետ, որ պաշտպանեն օրինական թագաւորին:

Մարտիրոս հայրը դուրս եկաւ կաթողիկոսից գոհ սրտով և համարեա վաղելով իւր օթեանը, դարձաւ իւր ծառային և ասաց ուրախ ուրախ:

— Ծառուկ, շտապով պատրաստիր ձիերը, մենք իսկոյն պէտք է ճանապարհ ընկնենք:

— Ի՛նչ կայ, հայր սուրբ, որ այդպէս շտապում էք, հարկաւոր է մի փոքր հանգստանալ, պատասխանեց ծառան զարմացմամբ նրա այլալուծած և ոգևորուած գէմքը դիտելով:

— Պէտք է շտապել որդիս, պէտք է շտապել, մենք շատ զործ ունինք կատարելու, ժամանակը շատ սուղ է:

Ծառուկը գլուխը քորեց և լուռ գնաց ձիաները պատրաստելու:

Կարճ ժամանակից յետոյ նրանք իրանց երեսները դէպի Արշարունիք դարձրած մտախոհ առաջ էին գնում:

Ի՛նչ էր մտածում Տէր-Մարտիրոսը, յայտ-

նի չէ, միայն թէ ամեն մի գիւղում նա երկար կանգ էր առնում, քարոզներ խօսում, ոգևորում և նրանց միջից գէնք բանեցնող երիտասարդներից խմբեր կազմելով, կարգում էր նրանց վրայ մի-մի մեծաւոր և ապա շարունակում ճանապարհը...

ԻԶ.

Յուրտ ձմեռը վրայ հասաւ: Փչեցին սառը քամիներ, սար ու ձոր ձիւնով ծածկեցին և սառցէ հաստ կեղևով պատեցին Հայաստանը: Բուքը սկսեց ձեան հետ խաղալ, իւր պարը բռնել և իւր անախորժ ոռնոցը սկսել... Վայ էր այդ ժամանակ խեղճ, տառապեալ ժողովրդի դրութիւնը, որ հէնց նոր շունչ էր քաշել սովի ձեռքից և այժմս ցուրտ սառնամանիքի գէմ էր կռւում:

Առաւօտ էր: Արևը նոր դուրս էր եկել և իւր ճառագայթները սփռել էր սպիտակ տարածութեան վրայ:

Այդ միջոցին Արշարունիք գաւառից դէպի Շիրակ գաւառը տանող ճանապարհի վրայ երևում էին մօտ երկու հարիւր հետիոտ ուղևորներ, որոնք չնայած ցրտի սաստկութեան,

ուրախ զրոյց անելով իրար Հետ առաջ էին գնում: Կորովի և քաջ տղամարդիկ էին գրանք, բայց ամենքն էլ գիւղական պարզ հազուստներով և մորթէ ահագին գլխարկներով: Նրանք ամենքը զինուորուած էին զանազան տեսակ զէնքերով, նրանցից որը սուր ունէր կապած մէջքին, իսկ ոմանք երկայն նիզակներ ունէին: Նրանց առաջ գնում էր ոտքից ցլուկս զինուորուած մի յաղթանգամ երիտասարդ, որ շարունակ խօսում էր իւր մօտ գնացող ծերունի հոգևորականի Հետ:

— Հայր սուրբ, ի՞նչ ես կարծում, կարո՞ղ է արդեօք կաթողիկոսը հաշտեցնել մեր իշխաններին և նրանցից միացած ոյժ կազմել, հարցրեց խմբի առաջնորդը իրան մօտ գնացող հոգևորականին, որ մեզ ծանօթ վանահայր Մարտիրոսն էր:

— Ես յոյս ունիմ, իշխան, պատասխանեց Մարտիրոս հայրը. մեծ է Լստուծոյ զօրութիւնը, կը գայ ժամանակ, որ նրանք կը հասկանան իրանց բռնած կորստաբեր դիրքը և կը միանան: Մեզ մի մարդ էր հարկաւոր, որ այդ բանին գլուխ կանգնէր, քարոզէր միութիւն և այդ մարդը կաթողիկոսն է: Նա մեծ բան կարող է անել, եթէ գործ դնի իւր բոլոր ճարտարութիւնը:

— Դժուար, այն դիրքը, որ այժմս բռնել են և այն լարուած յարաբերութիւնը, որ նախարարներն ունին իրար հետ, համարեա թէ անկարելի են անում միութիւնը:

— Ինչո՞ւ չպիտի միանան, քանի որ այդ իրանց շահն է պահանջում. Մի՞թէ նրանք չեն հասկանալ, որ եթէ չմիանան, այն ժամանակ արտաքին թշնամին մէկ-մէկ կ'ոչնչացնէ նրանց:

— Եսականութիւնը և անձնասիրութիւնը այն անտիճան զարգացած է նրանց մէջ, որ նրանք այդ մասին ամենևին հոգս էլ չեն անում: Նրանց միակ մտածութիւնը այն է, որ իրանք հանգիստ լինին, որսի գնան, քէֆ անեն և իրարու ոտքի տակ փորելով իրար ձեռքից հոդերը յափշտակեն:

— Ո՞ր մէկ օրինակը ասեմ քեզ. Գագիկ Արծրունին, որ բռնութեամբ թագաւորութիւնը յափշտակեց և այժմս ով գիտի թէ ի՞նչ է մտածում: Աշոտ սպարապետը՝ Աշոտ Իւսուփի հօրեղբօր որդին՝ որ նստած է Դուին Իւսուփի մօտ և յարմար ժամանակի է սպասում, որ յափշտակի օրինական գահը, և վերջապէս Գուգարաց, Տայոց, Սիւնեաց և հազար ու մի մանր մուկն իշխաններ, որոնք չեն ուզում ճանաչել Աշոտ Երկաթին: Ի՞նչ պիտի

լինի Աշոտ Երկաթի զրուծիւնը, եթէ դրանք կրկին շարունակեն իրար դէմ և Աշոտ Երկաթի դէմ զինուել:

— Ինչ պիտի լինի — ոչինչ, թող շարունակեն մինչև որ իրանց պատիժը կը ստանան: Թող Աշոտ Երկաթի կողմը ժողովուրդը լինի, ահա այս կտրիճները, որոնց մէջն է ոլժը, ասաց Մարտիրոսը և մատով իրանց հետևող խմբին ցոյց տուեց:

— Շատ լաւ ես ասում, հայր սուրբ. իսկ եթէ նրանք սկսեն և դրանց արգելք դնել, այն ժամանակ թնչ կը դուրս գալ միայն Այրարատեան երկրի մի բուռն ժողովուրդով, որ առանց այն էլ հլու հպատակ է Աշոտ Երկաթին:

— Իսկ թնչ ենք շինում մենք, կաթողիկոսը: Մենք մեր տէրունական խաչով ոտքի կը կանգնեցնենք ամբողջ ազգը և ճանաչել կը տանք օրինական թագաւորին, այն ժամանակ վնայ իշխաններին, վնայ մատնիչներին, պատասխանեց Մարտիրոս հայրը և երկուսն էլ լուռ կացան:

Օրն արդէն թեքուել էր, երբ նրանք հասան մի գիւղի, որի գետնափոր խրճիթները հազիւ երևում էին ձիւնի տակից: Նրանք կանգ առան: Հէնց այդ միջոցին խրճիթներից

դուրս թափուեցան մարդիկ, որոնք լուռ կանգնեցան իշխանի և Մարտիրոս հօր շուրջը:

— Հը, որդիք, թնչպէս էք, հարցրեց Մարտիրոս հայրը:

— Գոհութիւն Աստուծոյ, լաւ ենք, հայր սուրբ և մեր տղայքն էլ պատրաստ են ձեր հրամայը կատարելու, ասաց գիւղացիներից մէկը, որ ըստ երևութին գիւղի մեծը պիտի լինէր:

— Շատ բարի, շատ լաւ, հրամայիր թող դան, միանան այս կտրիճների հետ:

— Տղայք, գնացէք, մի փոքր հանգստացէք և ապա պէտք է ճանապարհներս շարունակենք, ասաց իշխանը դիմելով իւր խմբին, իսկ ինքը հայր սուրբի հետ, ուղևորուեց դէպի գիւղի մեծաւորի տուն: Գեռ մի քանի քալլ չարած նրանց հանդիպեց երեսուն մարդուց բաղկացած մի խումբ, որոնք տեսնելով հայր սուրբին, ակնածութեամբ գլուխները մերկացրին:

— Այրիք զաւակներս, այժմ գնացէք մի փոքր հանգստացէք մինչև որ ձեզ հրաման կը տան մեզ հետ ճանապարհ գնալու, ասաց Մարտիրոս հայրը այդ խմբին, որ եկել էր միանալու մեր խմբին և ապա դառնալով դէպի գիւղի մեծաւորը, ասաց:

— Ապրիլս, լաւ խուժք ես պատրաստել:

Նրանք մտան խրճիթ և սկսեցին համեստ ճաշը վայելել: Խօսակցութեան նիւթը Աշոտ երկաթն էր, որին օգնութիւն էին գնում նրանք: Յանկարծ գիւղացիներէից մէկը ներս ընկաւ և լեզապատառ կանչեց.

— Հայր սուրբ, մենք կորանք, հեռու, գիւղի սահմանում երևում են ձիաւոր մարդիկ, վախենում եմ, որ Իւսուֆի գունդը լինի:

— Մի վախենաք, որդիք. ասաց Հայր սուրբը, այժմս այստեղ երկու հարկերից աւելի գինուած մարդ ունինք, որոնք չորս հարկեր Իւսուֆի գինուորներ արժեն:

Ապա իշխանն ու Մարտիրոս հայրը գո՛ւրս եկան և սկսեցին դիտել:

Հեռու, գիւղի հորիզոնի վրայ, սպիտակ ձիան վրայ մի քանի կէտ էին երևում, որոնք արագութեամբ դէպի գիւղն էին շարժւում: Կասկած չկար, որ դրանք ձիաւորներ են, որոնցից մի քանիսը առաջ էին ընկել, կարծես շուտ հասնելու գիւղին, իսկ մի մեծ սև կէտ հետևիցն էր գալիս:

— Ե՛հ հոգ չէ, ասաց իշխանը, երբ նրանց խմբի քանակութիւնն աչքով որոշեց, հարկաւոր է միայն մեր տղոցը ամեն մի խրճիթում որոշ բաժանել և լուռ կենալ և

ապա երբ նրանք միամիտ ներս կը խուժեն իրանց ասպատակութիւնն սկսելու, այն ժամանակ կտրել նրանց գլուխները:

Խմբին պատուէրներ տուին, իսկ իշխանը քսան մարդով մի խրճիթում թագնուեցաւ, որ յանկարծակի յարձակւելով նրանց վրայ, պակասորդն էլ ինքը լրացնի:

Գիւղը լուռ էր. արաբաց խուժքը մօտենում էր. նրանց ձիաները քափ ու քրքրտինք էին կտրել: Մերկ սրերը հանած նրանք մտան գիւղը: Գիւղի մեռելութիւնը արաբաց հրոսակների վրայ զարմացք պատճառեց. մի խումբ շներ միայն նրանց հալածում էին, այն ինչ ոչ մի մարդ չէր երևում:

— Անհաւատները բոլորն էլ կոտորուել են, ասաց մի վայրենի գէմքով մարդ, որ ըստ երևոյթին խմբի մեծաւորն էր:

— Տղերք, իջէք ձիերից և գուրս քշեցէք հաւերին հաւաքներից, դարձաւ նա իւր խմբին և ինքը իջնելով ձիուց իւր հանդիպակաց խրճիթը դիմեց, որի դուռը փակ գտաւ:

Մի ակնթարթում խուժքը ցրիւ եկաւ գիւղի մէջ և ամեն մէկն աշխատում էր շուտ խրճիթը մտնել և աւարի լաւ պատառները ինքը վերցնել:

Յանկարծ ամեն կողմից լսուեցան վայ-

նասունի, ճշի և հայհոյանքի ձայներ և քիչ յետոյ արաբաց խումբը դէպի իւր ձիաներն էր վազում. բայց հէնց այդ միջոցին վրայ հասաւ Գէորգ իշխանը և իւր կտրիճներով սկսեց նրանց ճանապարհը կապել։ Սրաբները կըռւում էին հերոսաբար, բայց նրանց փրկուածիւն չկար։ Մի մի գազանների նման դուրս թափուեցան նաև հայոց մնացած խմբերը։ Չանցաւ կարճ ժամանակ և երեք հարիւրի չափ ընտիր ձիեր և այդչափ էլ զէնք ու զրահ մնաց հայ կտրիճների ձեռքին, որոնք ուրախութիւնից խելքներն էին կորցրել։ Աստուած ինքը հասցրեց նրանց ձիեր և զէնք, որին այնքան կարօտ էին։

Սրեն արդէն մայր էր մտնում, ուստի ուշ դատելու պատճառով խումբը որոշեց զիշերը այդ գիւղում անցկացնել, լաւ հանգըստանալ, կազդուրուել և ապա առաւօտը կըրկին ճանապարհը շարունակել։

Բայց առաւօտը երբ լուսացաւ թանձր մշուշը պատել էր ամբողջ գիւղին, մի քանի քայլ առաջ ոչինչ չէր երևում։ Չնայած մարտիւղին խումբը հեծած ձիերի վրայ կազմ և պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու, երբոր դուրս եկան իշխանը և հայր սուրբը, խումբը դիտարկները վերցրեց։

Մարտիրոս հայրը նայեց այդ քաջերին և ժպտաց. մարտիւղի մէջ ծածանում էր կարմիր գրօշը Բաղրատունեաց խաչանիշ նշանով, ապա նա պահպանիչ ասաց և խումբը շուտով անյայտացաւ թանձր մշուշի մէջ...

Գիւղի մեծ ու փոքրը, կանայք ու ծերերը երկար ժամանակ դեռ նայում էին նրանց ետեւից և օհնում նրանց ճանապարհը. նրանք դեռ հեռուից, մառախուղի մէջ տեսնում էին ծածանուող գրօշակը, որ այնպէս սիրուն սազ էր գալիս այդ փոքրիկ խմբին։

— Այն ու խաչը ձեզ պահպան, կրկնեցին զիւղացիները, երբ անյայտացաւ նրանց աչքից խումբը և գրօշակը և ապա ամեն մարդ իւր խրճիթը մտաւ։

Այդ ժամանակ սկսուեց ձիւնը, Հայաստանի մեծ մեծ և փաթիլ փաթիլ եկող ձիւնը։

ԻԷ

Գագիկ Սրժրունին գծգոհ էր իւր վիճակից. Նախիջևան քաղաքը առնելով նա դեռ չէր բաւականացել. նրա սիրտը դեռ չէր գոհացել։ Նա ուրիշ մտադրութիւններ ունէր կատարելու իւր երկրի սահմանները ընդար-

ձակելու և իւր երկիրը ապահովելու համար, բայց այդ չէր յաջողում իրան: Իւսուֆի հըրոսականները ողողում էին նաև Վասպուրականը և ոչ մի րոպէ հանգստութիւն չէին տալիս նրան, ու ստիպուած նա էլ Աշոտ Երկաթի նման լեռներն ու ամրոցներն էր քաշուում և լանկարծակի յարձակւում թշնամեաց զնդերի վրայ:

Այդ տեսակ երերուն դրութեան մէջ էր Գագիկ Արծրունին, որ Յովհաննէս կաթողիկոսից օրհնութեան կոնդակ ստացաւ, ուր կաթողիկոսը հրաւիրում էր նրան գնալ Տարօն, նախարարների ժողովին ներկայ գտնուելու և ազգի դրութեան մասին խորհրդակցելու:

Գագիկը մերժեց այդ հրաւերը, քանի որ ինքը Վասպուրականի թագաւոր լինելով նախ ոչ ոքից կախում չուներ և երկրորդ այդ ժողովում իրան համար ոչ մի շահ չէր տեսնում: Նա չէր սիրում Բագրատունեաց ցեղը և կոյր նախանձը խեղդում էր նրան. նրա ջանքն էր ամեն կերպ նսեմացնելու այդ ցեղը և նա հաւատացած էր որ եթէ ընկնէին Բագրատունիք, Արծրունեաց ցեղը պիտի գլուխ կանգնէր և ձեռք ձգէր Հայաստանի թագաւորական գահը: Նա հաւատացած էր, որ Բագրատունեաց ցեղն է իւր արգելքը և հետևապէս Աշոտ

Երկաթի դէմ պիտի դարձնէ այդ հարուածը, բայց իւր այդ զայրոյթը, իւր նախանձը ոչ մի կերպով չէր արտայայտում, որպէս զի աչքի չընկնէր և այդպիսով իւր գործը չփչացնէր: Նա գործում էր Աշոտ Երկաթի դէմ, բայց շատ զգուշ և շրջանկատ. նա արտաքուստ շատ լաւ յարաբերութիւններ ունէր Աշոտ Երկաթի հետ, թէև ոչ նրան էր թողնում իւր գործերի մէջ խառնուելու և ոչ ինքն էր նրան մի բանում օգնում, իսկ թէ ինչ էր գործւում վարագործի տակ, այդ ոչ ոք չգիտէր:

Մի գիշեր Գագիկ Արծրունին քաշուած իւր շքեղ սենեակներից մէկում, երկար ժամանակ զրոյց էր անում Ռշտունեաց և Անձիւացեաց իշխանների հետ, որոնք ճրագի աղոտ լուսաւորութեան տակ մի խորհրդաւոր տպաւորութիւն էին թողնում:

— Լսում էք, իշխաններ, ասում էր Գագիկ Արծրունին, համարեա շնչիւնով, ես վախենում եմ Աշոտ Երկաթից. դրան պէտք է մէջտեղից վերացնել. ամեն հնարք, ամեն միջոց պէտք է գործ դնել, որ նա բռնուի և Իւսուֆի ձեռքն ընկնի:

— Ինչպէս անենք, այդ մի փոքր դժուար է. եթէ նրա կեանքի դէմ դաւադրութիւն լարէինք հեշտ էր, բայց Իւսուֆի ձեռքը ձը-

գելը մի փոքր դժուար է, ասաց Ռշտունեաց իշխանը, որ մի քառասուն և հինգ տարեկան խորամանկ մարդ էր։

— Չէ, պետք չէ նրա կեանքին ձեռք տալ, այդ մեր գործը չէ. հարկաւոր է զգուշ կենալ. մեր գլխաւոր ջանքն այս պիտի լինի, որ նա Իւսուֆի ձեռքը ընկնի. իսկ թէ Իւսուֆն ինչ կանի նրան, այդ ամենի համար պարզ է։

— Ես կարծում եմ, որ մեր արքան շատ լաւ է ասում, ասաց Անձեացեաց իշխանը. եթէ մեզանից մէկը ձեռք բարձրացնի, այն ժամանակ ազգը գլխի կընկնի և կասկածը այսպէս թէ այնպէս Արծրունեաց ցեղի վրայ կընկնի, միակ միջոցը այն է, որ մենք աշխատենք, որ Աշոտ Երկաթը Իւսուֆի ձեռքն ընկնի...

— Բայց ինչպէս, ընդհատեց Ռշտունեաց իշխանը։

— Ինչպէս, շատ պարզ։ Յայտնի է, որ Իւսուֆն ընկած է նաև Վասպուրականի թագաւորութեան հետ, մենք պետք է ներկայանանք Իւսուֆին. իբր հալածուած Գագիկ արքայից և պաշտպանութիւն խնդրենք։ Իւսուֆը կասկած չկայ, որ մեզ սիրով կընդունի և այն ժամանակ հեշտ է նրանց փմբի գլուխ անցնելը և Աշոտ Երկաթին հա-

լածելը, պատասխանեց Անձեացեաց իշխանը։

— Ապրիս, ասաց Գագիկը ձեռքը Անձեացեաց իշխանի ուսին խփելով, լաւ միտք լղացրի՛ր իմ մէջ, դրանից աւելի լաւ ճանապարհ անկարելի էր գտնել։

— Ճիշտ որ լաւ է, համաձայնեց նաև Ռշտունեաց իշխանը։

— Այո, շատ լաւ է, ուրեմն վճռուած բան է, հէնց վաղը առաւօտ դուք երկուսով ճանապարհ կընկնէք Դուին և կը ներկայանաք Իւսուֆին, այնտեղ ձեր գլխաւոր ջանքը պիտի լինի արաբաց գնդի գլուխ անցնել և արշաւել Աշոտ Երկաթի վրայ. իսկ յետոյ, երբ լաւ կապեր կը կապէք սպարապետի հետ, այն ժամանակ ձեր գլխաւոր ջանքը պիտի լինի Վասպուրականի լարուած յարաբերութիւնը ոչնչացնելու։ Դուք Իւսուֆին կը յայտնէք, որ ես ամենեւին միտք չունիմ նրա դէմ ապրտամբելու և թէ ես պատրաստ եմ հարկը կանոնաւորապէս նրան հասցնելու. եթէ նա ինձ հանդիստ թողնի։

Իշխանները ոտքի ելան։

— Հա, իմ քաջ իշխաններ, իմացեք, որ սա երեքիս մէջ միայն խորին գաղտնիք է և այդ գաղտնիքը ոչ ոք չպիտի իմանայ. չվհատիք, ամեն բանի դիմեցեք, ամեն միջոց

ձեռքներդ առէք և յաջողեցրէք գործը:

— Միամիտ եղէք, արքայ:

— Ուրեմն բարի ճանապարհ, ասաց Գագիկը և գրկելով Համբուրեց նրանց և ճանապարհ գրեց մինչև պալատից դուրս: Նա ներս եկաւ և սկսեց շրջել իւր սենեակում: Ամբողջ պալատը խոր քուն էր մտած, ոչ մի ձայն չէր լսուում, բացի Աղթամարի լճի ալեաց ծփալու ձայնից, որ մեղմ, բայց հաւասարաչափ ծեծում էր Վանի ժայռերը:

Միամիտ շրջում էր Գագիկը իւր սենեակում և զանազան ծրագիրներ կազմում, եզրակացութեանց հասնում, ինքն իրան տխրում, ուրախանում, հրճուում և սարսափում, առանց նկատելու թէ ինչպէս երկու վառ աչքեր հետևում են իրան և դիտում նրա հոգւոյ այլայլութիւնը:

Գագիկ Արծրունու գաղտնիքը երեք անձնաւորութեան մէջ չէր ամփոփուած այլ չորս . . .

ԻԲ.

Մարտիրոս Հօր հեռանալուց լետոյ, Յովհաննէս կաթողիկոսը մի փոքր ժամանակ ան-

շարժ մնաց, կարծես գիւթած լինէր, ապա ոտքի կանգնեց և սկսեց շրջել իւր ընդարձակ դահլիճում: Բուռն մտքերը նրան հանգստութիւն չէին տալիս, նա մտքերի ծովն էր ընկել, որից նա չէր կարողանում դուրս գալ: Երկար, շատ երկար մտածում էր նա, իւր անելիքը կշռում, ցածր ու բարձր անում, մինչև որ հասաւ գիշերը և նա խոնջացած մահիճ մտաւ, որ գոնէ հանգստանայ փոքր ինչ և ազատուի իւր հոգւոյ վրդովմունքից. բայց գիշերն էլ հանգիստ չտուեց նրան, զարհուրելի պատկերները շփոթում էին կաթողիկոսի հոգին: Մտքերը բուռն ալիքների, վիշապների նման բարձրացնում էին իրանց գլուխները, իրար վրայ յարձակուում, ջարդուում, փշրուում և ապա նորից յարձակուում . . .

Տխուր էր կաթողիկոսի հոգին և դառն էին նրա մտքերը, որոնք հեռահեռ տւելի էին դառնանում: Նա գիտէր, նա ճանաչում էր հայ նախարարներին, գիտէր նրանց հոգին, նրանց անմիաբանութիւնն ու ետասիրութիւնը և աւելի յուսահատուում էր...: Ի՞նչ պիտի տեսէր. միակ ելքը, միակ փրկութիւնը դա էր՝ իւր բոլոր ճիգը պիտի թափէր նախարարներին միացնելու, հաշտեցնելու Աշոտ Երկաթի հետ, ապա թէ ոչ ազգը կորած էր. ուստի նա

կանգ առաւ այն մտքի վրայ, որ նախ հաշտեցնի Վրաց, Աղուանից և Ափխազաց իշխաններին և ապա Տարօնի մէջ, այնտեղ, ուր գտնուում է մուրազատու սուրբ Կարապետի վանքը, նախարարների ժողով հրաւիրի:

Ու հոգեւոր տէրը քուն եղաւ այդ մըտքով փայփայած, յաջողութիւնը Աստուծոյ վրայ դնելով:

Արեւի անդրանիկ ճառագայթները նոր էին դուրս եկել, երբ զարթեց ազգի հովիւը, աղօթեց Աստուծոյն և հէնց պատրաստուում էր ներկայանալ վրաց Ատրներսէհ թագաւորին, երբ յայտնեցին, թէ յունաց կայսրից թուղթ է բերուած իրան: Ինչ թուղթ էր այդ, նոր թշուառութիւն թէ ուրախութիւն էր բերում այդ թուղթը, թէ յոյները Հայաստանի թշուառութիւնը տեսնելով նորից արծարծում էին հին առակները—կրօնական միութեան խընդիրը—նա չգիտէր: Դողդօջիւն ձեռքերով բաց արաւ թուղթը և կարգաց յունաց Կոստանդին Պերփերուժէն կայսեր կողմից պատրիարքի գրութիւնը որ գրում էր.

«... Սրա հետ միասին թուղթ ուղարկեցինք Ատրներսէհին և Ափխազաց Գուրգենին, խրատելով նրանց, որ լսեն ձեր խրատները, մոռանան իրար հակառակութիւնը և

միմեանց հետ սիրով ու միաբան լինին: Ձեր պարտքն է բերանէ բերան, թղթով, պատգամաւորներով, եպիսկոպոսներով և քահանաներով աշխատել, որ չար հակառակութիւնը վերանայ դրանց միջից և այդպիսով միաբան և միախորհուրդ լինելով, չարութիւնը այլևս չի կարող ապականել ձեր աշխարհը: Եթէ դուք այդպիսով կը միանաք, այն ժամանակ մեր ինքնակալ թագաւորն էլ, հարկաւոր ժամանակ կ'ուղարկէ բազմաթիւ զօրք իբրեւ ձեզ օգնական...»:

Ուրախացաւ կաթողիկոսը կարդալով այդ թուղթը և շտապով ներկայացաւ Ատրներսէհին, որ խօսք տուեց նրան դադարեցնելու իւր թշնամութիւնը հայոց հետ և օգնելու նրանց Իւսուֆի գէմ:

Գոհ սրտով բաժանուեց կաթողիկոսը Ատրներսէհից և ինքը դարձաւ Հայաստան, Տարօն գաւառը, որտեղից պատգամներ ուղարկեց ամեն կողմը, որ գան հաւաքուին հայ իշխաններն ու նախարարները:

Բայց ինչ շահեցաւ կաթողիկոսը այդ ժողովից. ոչինչ: Նախարարներից ոմանք չներկայացան այդ ժողովին, իսկ ոմանք իրար գէմ կրկին հակաճառելով բաժանուեցան միմեանցից առանց մի ելքի գալու:

Վհատեց կաթողիկոսը և դառնացած սրբ-
տով նամակ ուղարկեց Յուճայ կայսեր նկա-
րագրելով ազգի տառապեալ դրութիւնը, նա-
խարարների անմիաբանութիւնը և օգնութիւն
խնդրեց նրանից: Կարճ ժամանակ անցաւ և
իւր թղթի պատասխանն ստացուեցաւ, որով
Յուճայ կայսրը իրան և Աշոտ Երկաթին Կոս-
տանդնուպօլիս էր հրաւիրում, խոստանալով
նրանց շատ բարիքներ և օգնական զօրք:

Կաթողիկոսը հրաւիրման այդ թուղթը
ստանալով իւր գնալը մերժեց զանազան պատ-
ուակի տակ քողարկած, վախենալով որ եթէ
ինքը գնայ Կ. Պօլիս, կրկին կրօնական միութեան
խնդիրը կ'արձարծուի ուստի ճանա-
պարհ ընկաւ Տարօնից դէպի Շիրակ Աշոտ Եր-
կաթի մօտ, որ խորհուրդ տայ նրան ընդու-
նելու յուճայ հրաւերը:

Իթ.

Հեղինէն հօր սարսափելի դաղտնիքը իմա-
նալուց յետոյ սաստիկ անհանգիստ էր: Ի՞նչ
էր անում իւր հայրը — մի սոսկալի դաւադ-
րութիւն, որով իրանց ամբողջ ցեղը պիտի
մատնուէր դարէ ցդար անէծքի և դաւաճանի

կոչմանը, և ինչո՞վ կարելի էր այդ արատը
վերացնել իրանցից, կրկին ոչնչով: Մ... Հե-
ղինէի զգայուն և փափուկ սիրտը կսկծում էր
քանի միտն էր բերում այն գիշերուան գաղտ-
նի խորհուրդը և միջոցներ էր որոնում նրա
ծրագիրը խորտակելու: Օր աւուր իւր հայրը
ատելի էր դառնում, որդիական պարտաւորու-
թիւնները լռում էին նրա մէջ և նրա հոգու
մէջ տիրապետում էր ազնւութեան և ճշմար-
տութեան զգացմունքը: Մի կողմը կանգնած
էր իւր հայրը, իրան զգուռոյն ու սիրողը իւր
վատ և զազրալի արարքներով, բայց որին բը-
նութեան օրէնքի համաձայն պարտաւոր էր
սիրել և յարգել, այն ինչ միւս կողմից տու-
ժում էր Աշոտ Երկաթը, օրինական թաղա-
ւորը, իսկ յանձին դորա և ամբողջ ազգը:

Այստեղ տուժում էր մի անձն միայն, որ
կուրացած էր փառամոլութեամբ, իսկ այնտեղ
ազգը. ինքը կանգնած էր երկուսի մէջ, որոն-
ցից երկուսն էլ ուժեղ էին, երկուսն էլ սի-
րելի. ո՞րին աւելի գերակշռութիւն ցոյց տայ.
իւր հօրը, որին պարտական էր սիրել թէ
ազգին...

Աւելի լաւ չէր լինի, եթէ ինքը լռէր,
հեռու քաշուէր այդ խարդաւանքներից և իւր
կանացի գործերին նայէր, քան թէ իւր տան

մէջ իւր հօր գէմ լրտեսութեամբ պարապէր...

Ի՞նչ նրա գործն էր, թէ կը սպանուէր Աշոտ Երկաթը, կը խորտակուէր ազգը, կ'ոչնչանար ամբողջ Հայաստանը. ինքը հօ հանգիստ կը լինէր, գոհ իւր վիճակից, շքեղ պալատներում ճեմելիս իւր հօր փաղաքշանքներով շրջապատուած...

Օ... նա չէր ուզում իւր անձնական հանգստութիւնը, նրա երակների մէջ կարծես չէր հոսում իւր հօր արիւնը և նրա հոգու մէջ տիրապետում էր վառ կերպիւ ազգի սէրը, ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը... նա զոհում էր իւր ընտանիքը՝ հօրը, մօրը և ամեն հանգստութիւն իւր ազգին, որի համար պատրաստ էր նա ամեն զոհողութիւն անել: Ազգն էր նրա հայրն էլ, մայրն էլ և հանգստութիւնն էլ. երբոր նա տառապում էր, ինքն էլ պիտի տառապէր, նրա հետ ուրախանար, նրա հետ տխրէր... Ահա թէ ինչ էր մտածում նա, երբ միւս օրն ևեթ կանչել տուեց իւր մօտ Տէր Սահակին, որի հաւատարմութեան մասին կասկած անգամ չունէր:

Երբ Տէր Սահակը ներս մտաւ նրա առանձնասենեակը, Հեղինէի երեսին գոյն չկար. ամբողջ գիշերներ անքուն էր մնացել:

— Ի՞նչ կայ, աղջիկս, ինչո՞ւ այդպէս այ-

լայլուած է, հարցրեց Տէր Սահակը:

— Օ... տէր հայր, հոգիս մաշուած է, երբեմն այնպէս վրդովւում եմ, որ քիչ է մընում ինձ ծովը ձգեմ և վերջ դնեմ իմ տանջալից կեանքին:

— Ի՞նչ է պատահել, աղջիկս, աստ. յայտնիր, ես պատրաստ եմ քո ամեն վշտերը սփռփել:

— Ո՛չ, տէր հայր, ո՛չ, իմ վշտերը չեն սփռփուի, մինչև որ հայրս ձեռք չի վերցնի իւր ստոր արարքներից:

— Ի՞նչ կայ, էլի նոր բան:

— Եւ ինչպիսի՞... երէկ իրիգուն մեր պալատումն էին Ռշտունեաց և Անձևացեաց իշխանները, որոնց հետ հայրս երկար խորհուրդ էր անում, թէ ինչպէս անեն, որ Աշոտ Երկաթին Իւսուֆի ձեռքը ձգեն և ապա սպանել տան...

— Ո՛հ, անգութ, ի՞նչ սոսկալի ոճիր. և դո՛ւ աղջիկս, բոլորը ճիշդ լսեցիք:

— Այո, բոլորը լսեցի: Այսօր առաւօտ իշխանները արդէն ճանապարհ ընկան դէպի Դուին, որ ներկայանան Իւսուֆին և այնտեղից արաբաց զնդով Աշոտ Երկաթին բռնեն:

Տէր Սահակը մի րոպէ լռեց և ապա դառնալով դէպի Հեղինէն ասաց.

— Ես չեմ ուզում, որ ընդհանրութեան շահերը վեր դասելով ծնողական շահերից այդ մասին լայնում ես ինձ: Ուշ չէ, կարելի է դրա առաջն առնել: Ես ինքս հենց այսօր եթէ կանապարհ կ'ընկնեմ գէպի Արշարունիք, կը գտնեմ Մարտիրոս հօրը և ամեն ինչ կը լայտնեմ, իսկ Մարտիրոս հայրը գիտի թէ ինչ կ'անի:

— Ախ, այն հայաստանի այդ Ղևոնդը...
Շտապիր ուրեմն...

Փոքր ժամանակից լետոյ Տէր-Սահակը ձի հեծած ճանապարհ էր գնում, առանց նախելու ճանապարհի ձիւնին ու ցրտին: Շատ նեղութիւններ կրեց, շատ հարց ու փորձ արաւ և վերջը գտաւ ծերունի վանահայր Մարտիրոսին ու մանրամասն պատմեց գործի հանգամանքը: Երբ որ լսեց Մարտիրոս հայրը Գագիկ Արծրունու գաւազրութիւնը, սաստիկ բարկացաւ, անիծեց նրանց ցեղը և ինքը շտապեց հասնելու Աշոտ Երկաթին:

— Այժմս դու գնա, տէր Սահակ, ասաց վանահայրը նրան ճանապարհ դնելով, չսպնիք իմ սրտի գոհունակութիւնը Արծրունեաց օրիորդին, համբուրիր նրան իմ կողմից, և թող Աստուած այդպիսիների թիւը բազմացնի: Ասա նրան, Հայաստանը կորած չէ, քանի որ օրիորդ-

ներն են այդ տեսակ հայրենասիրութիւն ցոյց տալիս:

Լ.

Մի խումբ արաբաց գնդի գլուխ անցած երկու հայ իշխանները Դուինից արշաւում էին գէպի Այրարատեան երկիրը նրան հուր ու մոխիր դարձնելու: Ռշտունեաց և Անձեւացեաց իշխանները արդէն կատարել էին Գագիկ Արծրունուն տուած խօսքը, թէ և շատ ծանր գնով: Իւսուֆ չ'հաւատարով գրանց խօսքին պահանջեց նրանցից, որ հաւատներն ուրանան, ապա թէ նա նրանց խնդիրը կը կատարէ տալով նրանց օգնական գունդ թէ Գագիկ Արծրունու դէմ, որից նրանք իբր թէ հալածուած էին և թէ Աշոտ Երկաթի դէմ, որին բռնելու ինքը շատ ուրախ կ'լինէր: Իշխանները ուրացան իրենց եկեղեցին, մոռացան Լուսաւորչայ հաւատը և երգուեցին, որ նրանք հաստատ կը մնան Մուհամէդի կրօնին և ամեն ճիգ կը թափեն հայրենակիցներին էլ նոյն ճշմարիտ կրօնը ընդունել տալու:

— Լաւ խաղ ենք խաղում, իշխան, ասաց

Ռշտունեաց իշխանը դառնալով իւր ընկերոջը, տեսնենք քննով է վերջանալու:

— Ես կարծում եմ, որ ինչով էլ վերջանայ մենք յաղթող պիտի դուրս գանք: Կընդինի Գազիկը, մենք Իւսուֆին կ'յարենք, կ'ընկնի Իւսուֆը Գազիկից պաշտպանութիւն կը գտնենք: Ի՞նչ մեր հոգն է թէ երկուսը իրար միս կուտեն, մերն այն է, որ մենք հանգիստ լինինք:

— Այդ ճշմարիտ է, իշխան, բայց այն էլ պէտք է 'ի նկատի ունենալ, որ մեր առաջ Աշոտ Երկաթ կայ, որը կարող է մեզ արժանաւոր պատիժ տալ:

— Է՛հ, ես ամենեւին չեմ մտածում Աշոտ Երկաթի վերայ, քանի որ վաղ թէ ուշ նա մեր ձեռքը կ'ընկնի:

Այնուհետեւ երկուսն էլ լռութեամբ առաջ էին քայլում, երբ նրանց առաջ մի գիւղ երևաց:

Օրը արդէն մթնելու վրայ էր և ցուրտը հետզհետէ սաստկանում էր. ուստի երկու հայ իշխանները վճռեցին այդ գիշեր գիւղում անցկացնել: Երբ մտան նրանք գիւղը, Մարտիրոս հօր կազմած յիսուն մարդուց բաղկացած մի խումբ կար միայն:

Ռշտունեաց և Անձևացեաց իշխանները

ցած թռան ձիերից և դիմեցին նրանց հիւրասիրող գիւղի մեծաւորի տուն, իսկ խումբը ցրուելով գիւղի զանազան խրճիթները ամենապատուաբեր տեղերում հանգիստ նստեցին և ընթրիք պահանջեցին տանտէրերից:

Գիւղացիները լուռ կատարում էին նրանց հրամանները և աղօթում Աստուծուն, որ իրենցից շուտով հեռացնի այդ փոթորիկը:

Արաբները կերան, կշտացան, բայց հայկական լիառատ հիւրասիրութիւնից գոհ չըմնացին, նրանք աւելին պահանջեցին:

Բաւական չէր գիշերն այս տաք և կակուղ անկողինները, աներես շների նման գիւղացուց հարսներին ու կոյսերին էլ պահանջեցին:

Գիւղացիք խնդրեցին, որ չանեն այդ անամօթութիւնը, բայց նրանք իրենց սրերը ցոյց տուին, յայտնելով, որ եթէ չեն կատարի իրենց հրամանը. այդ սրերով կը կտրատեն նրանց գլուխները:

ձար չկար. արտասուլաթոր ընկան հայ իշխանների ոտքը և խնդրեցին, որ գոհ մնան իրենց հիւրասիրութիւնից և չպղծեն իրենց ընտանիքները:

Երկու հայ իշխանները ուսերը թափափեցին և կոպտաբար պատասխանեցին.

— Հա, քնչ կը պակսի որ, ինչո՞ւ չէք կատարում նրանց հրամանը:

Գիւղացոց կատաղութեանը չափ չկար:

— Լաւ, ասացին նրանք, մենք կը կատարենք ձեր հրամանը, միայն ոչ ինքնակամ, այլ զէնքը ձեռքերիս:

Ասացին ու առիւծների նման յարձակուեցան արարների վրայ: Բայց ինչ կարող էին անել Մարտիրոս վանահօր պատրաստած յիսուն մարդը հինգ հարիւրից աւել մարդու դէմ— ոչինչ: Նրանք բոլորը կոտորուեցան, սրի անկացան նաև մանուկներն ու ծերերը: Իսկ արարները առաւօտուան դէմ, իրենց բարբաւրոս կրքերին յագուրդ տալուց յետ՝ ամբողջ գիւղը կրակ տուին և հեռացան գիւղից:

Փոքր ինչ առաջ անցնելով, հայ իշխանները յետ նայեցին և տեսան թանձր ծուխ, որ բարձրանում էր գիւղից, բայց նրանց դէմքի վրայով խղճի և ոչ մի նշան չանցաւ. նրանք սառն էին ինչպէս շիջապատող ձիւներ:

Մի փոքր էլ առաջ անցան նրանք և ահա իրենց առաջ, ճանապարհից մի քանի քայլ այն կողմը, մի սառցով պատած այրի մէջ, նրանք մի կին տեսան, որ պինդ գրկել էր իւր մանկանը և ապուշ կրթած նայում էր իրենց: Անձեացեաց իշխանը ձին առաջ

քշեց և մօտենալով կնոջը՝ գոռաց.

— Ո՞վ ես դու:

Կինը ոչինչ չխառախանեց, այլ ապուշ կրթած նայում էր նորան. նայում էր նոյնպէս և փոքրիկ մանուկը իւր սիրուն, բայց արհաւիրքով լցուած աչքերով:

— Չե՞ս լսում, գոռաց իշխանը և մտրակով բռնեց. կինն անխօս ցած գլորուեց գլորելով իւր հետ-նաև իւր մանկանը: Իշխանը հեռացաւ կնոջից, նա հասկացաւ, որ այդ կինն ու մանուկը սառած էին և ոչ մի կենդանութեան նշույլ չկար նրանց մէջ, այն ինչ ինքը կենդանու տեղ դնելով խօսակցում էր նրանց հետ:

Խեղճ կինը գիշերօ փախուստ էր տուել գիւղից և ապաստանուելով սառցէ այդ այրում, սառել, փետացել էր իւր մանկան հետ...

Բայց նրանք չհետաքրքրուեցան անդամ դրա վիճակով, այլ կրկին առաջ անցան: Ի՞նչ փոյթ իրենց թէ ետեւից թողնում էին աւերածութիւն և մահ. բաւական էր, որ նրանք գոհ էին իրենց վիճակից: Մի քանի օր այդպէս շարունակեցին իրենց ճանապարհը և մի տեղ լուր ստացան, որ Աշոտ Երկաթը հեռու չէ իրենցից և թէ նա շրջում է շատ փոքրաթիւ մարդկանցով:

Երկու իշխանների սրտերը թունդ առան.
նրանք իրենց գունդը ստուտարացրին մօտերքը
եղած արաբական գնդերով և մօտ հազար
մարդով արշաւեցին Աշոտ Երկաթի վրայ, որը
ընդամենը երեք հարիւր մարդ ունէր իւր
ձեռքի տակ: Ռշտունեաց և Անձեալեաց իշ-
խանները վստահ էին, որ մի քանի օրից յե-
տոյ Աշոտ Երկաթը կամ սպանուած կը լինի
և կամ շղթայակապ Իւսուֆի մօտ Դուին կը
լինի տարուելիս...

ԼԱ.

Երեկոյ էր: Աշոտ Երկաթը իւր խմբով
դանդաղաքալ առաջ էր գնում Բասեան
գաւառի մի նեղ կրճով: Երկինքը պատած էր
գորշ ամպերով, որից թափւում էր ձիւնը և
սպիտակ սաւանով ծածկում երկիրս... Տխուր
էր երկինքը, տխուր էր և Աշոտ Երկաթի
սիրտը: Ոչ մի բերկրանք, ոչ մի յուսոյ նշոյլ
չէր ուրախացնում նրա սիրտը: Սև սև մըտ-
քերը պաշարել էին նրա միտքը, որոնք կըր-
ծում էին նրա սիրտը և ձգում նրան մի
տեսակ տենդային դրութեան մէջ, որ ոչ յու-
սահատութիւն էր նշանակում և ոչ հոգւոյ

խաղաղ տրամադրութիւն... Ի՞նչ էր իւր
կեանքը և ի՞նչ էր իւր ժողովրդի դրութիւնը:

Ժողովուրդը տառապում էր սովի, նե-
ղութեան, սրի և երկպառակութեանց տակ,
իսկ ինքը իւր մի բուռն քաջերով ստիպուած
էր աստանդական կեանք վարել, զգալ ժողո-
վրդի ցաւն ու դարձը, տեսնել նրա վիշտն ու
տառապանքը և ոչնչով չկարողանալ օգնել
նրան, ահա թէ ինչն էր ցաւեցնում նրա
սիրտը, ի՞նչն էր վրդովում քաջի հոգին: Փըր-
կութեան յոյս ոչ մի կողմից չէր տեսնում
նա, քանի որ նախարարների մեծամասնու-
թիւնը կամ կղզիացած էր իրենից և կամ
թշնամացած. իսկ ինքը իւր փոքրաթիւ հա-
մերաշխ նախարարներով և փոքրիկ խմբով
ի՞նչ պիտի անէր Իւսուֆի ահեղ զօրութեան
դէմ, որն օր աւուր օտնատակ էր տալիս
Հայաստանը և Հայ դաւաճան իշխաններով
շրջապատուած աշխատում էր իւր կեանքի
դէմ էլ որոգայթներ լարել: Ծանր էր քաջի
դրութիւնը, բայց նա չէր յուսահատւում, նա
հաւատում էր Նախախնամութեանը, որ չի
թողնի իրան և իւր ժողովրդին անօգնական

Ու գնում էր Աշոտ Երկաթը գլուխը կախ
զգած և խորին մտածմունքի մէջ ընկղմուած.
նրան լուռ հետևում էին երեք հարիւր քաջ

տղամարդիկ, որոնք Աշոտ Երկաթի մի ակնարկին էին սպասում, որ իրենց դէպի կրօնը նետեն:

Զիւնը տեղում էր շարունակ: Մութն ընկնում էր հետզհետէ, բայց ձիաւորները դեռ աշխոյժով առաջ էին գնում, երբ նրանց առաջ բացուեց մի խոր կիրճ, որի երեք կողմից էլ բարձրանում էին սեպացած բարձրաբերձ ժայռեր, որոնք զարդարուած էին ձիւնի և սառցի կեղեւներով պատած ծառերի ոստերով, որոնց ճիւղերից կախուած էին հաստ սառցէ շիթեր:

Ահարկու կերճ էր դա, որի մի կողմից հոսում էր լեռնային մի վտակ, որ սառցէ կեղեւի տակ տխուր ջողանջում էր ու գլորւում ցած, իսկ միւս կողմից՝ սեպացած ժայռի վրայից թռչում էր մի ուրիշ վտակ և իր ետևից թողնելով սառցէ ահագին շիթը, ուժգնութեամբ ցած էր գլորւում և զրկախառնուելով ձորում հոսող վտակի հետ՝ գլորւում ցած... Աշոտ Երկաթը գլուխը վեր քաշեց և և նայեց բնութեան այդ խաղին, որ վատ տրպաւորութիւն թողեց նրա հոգու վրայ: Մի տեսակ անհասկանալի թախիժ պատեց նրա սիրտը. տհաճութեամբ նա կրկին իջեցրեց գլուխը և մտրակեց ձիուն. ձին մի թռիչք

արաւ և մեխուածի նման կանգ առաւ, կարծես աներևոյթ մի ձեռք յա՛կարծ սանձահարեց ձիուն: Աշոտ Երկաթը զարմացաւ և շփոթուած աջ ու ձախ նայեց, բայց կասկածաւոր ոչինչ չնկատեց, որ կարող լինէր վախեցնել իւր ուշիմ ձիուն և ստիպել նրան այդպէս յանկարծակի կանգ առնելու:

Նա նորից մտրակեց, ձին մի թռիչք էլ արաւ և այնուհետև որքան որ մտրակեց՝ նա տեղից չշարժուեցաւ: Խումբը շրջապատեց Աշոտ Երկաթին, որոնք զարմացմամբ նայում էին ձիուն, թէ ինչո՞ւ նա առաջ չէ գնում:

— Ե՛... ինչպէս երևում է ձիս յոգնել է և կամ մի բանից վախեցաւ: Յոգնելը սրանից չեմ սպասում, որովհետև շատ երկար ժամանակ չէ ինչոր ճանապարհին եմք, բայց թէ քնչից վախեցաւ, այդ է ինձ զարմացնում: Տղայք, դուք ոչինչ կասկածաւոր բան չտեսա՞ք ճանապարհին, դարձաւ Աշոտը դէպի իւր խումբը:

— Ո՛չ, պատասխանեցին մի քանիսը:

— Ուրեմն հարկաւոր է մի փոքր հանգիստ տալ, ասաց Աշոտ Երկաթը և մի փոքր ժամանակ հանգիստ տուեց իւր ձիուն: Զին ականջները ցցել էր և վայրենի կերպիւ նայում էր առաջ, ճանապարհի ուղղութեամբ,

որով պիտի անցնէր խուժը:

Կասկածը պատեց Աշոտ Երկաթին և նա էլ դէպի ձիու նայած կողմը նայեց:

Ոչինչ կասկածաւոր բան չտեսաւ նա, ճանապարհը ոլորվում էր մի փոքր տարածութեամբ առաջ և այնտեղ դուրս էին ցցուած ահարկու ժայռերը, որոնք լուռ իրենց էին նայում իսկ կասկածաւոր ոչինչ չկար: Բարկացաւ նա իւր ձիու վրայ և հենց որ ուզում էր մտրակել, նրա ականջին դիպաւ մի տեսակ անորոշ ձայն, որը ստիպեց նրան զգաստանալ: Նա նորից ականջ դրեց, այո, ձայնը գալիս էր իւր առաջից և հետզհետէ մօտենում էր իրեն: Այդ ձայները խիստ նման էին ձիանց ոտքի դոփիւններին և փռնչոցներին: Աշոտ Երկաթը զգաց, որ առաջից մի խուժը ձիաւորներ էին գալիս, բայց թէ ովքեր էին և թնչքան է նրանց թիւը՝ դեռ անյայտ էր իրան համար: Նա նշան արաւ խմբին, որ պատրաստ լինին. իսկ ինքը սուրը պատեանից հանեց ու սպասեց ձիաւորների երևալուն:

— Այ թէ թնչից էր վախենում իմ ձին, մըմըած ինքն իրեն Աշոտ Երկաթը:

Յանկարծ նոյն տեսակ դոփիւններ ետեւից լսեց, կարծես երկուսն էլ իմաց էին արել իրար, որ միաժամանակ սկսեն: Ինչ էր նշա-

նակում այդ, մտածեց նա և ժամանակ անգամ չունեցաւ պարզելու այդ հանելուկը, երբ կիրճի երկու կողմերիցն էլ ահաբեկի ձայներ լսուեցան և սրերը հանած ճանճերի նման բազմաթիւ ձիաւորներ վրայ տուին Աշոտ Երկաթի խմբին, որը թակարդի մէջ էր ընկել:

Վահանը առաջ քաշեց Աշոտ Երկաթը, սուրը բարձրացրեց, իւր խմբին ձայն տուեց, ահաբեկի մռնչիւն հանեց և վրայ վազեց թըշնամիների վրայ:

Արիւն է կաթում նրա սրիցը, մէկը միւսի ետեւից ընկնում են թշնամիները, խորը հառաչում և շունչները փչում... Աշոտ Երկաթը առիւծ է դարձել, առիւծ են դարձել նաև իւր քաջերը, որոնցից ամեն մէկը տասը թշնամի է պարկեցնում և ապա ինքն էլ խողխողում շունչը փչում: Տեսնում է Աշոտը թշնամեաց հունձը, տեսնում է նա և իւր քաջերի ընկնելը, սիրտը կսկծում է և կատաղած երեք չորս գլուխ միասին թռցնում... Բայց թնչքան շատ են թշնամիները, նրանք կարծես անվերջ անհամարեն, կոտորում է կոտորում՝ կրկին սրանք կան, չեն պակասում և պինդ օղակով երկու կողմից սեղմում են իրեն... Ընկնում են իւր քաջերը մէկը միւսի ետեւից, բայց ինքը հերոսաբար դեռ կռիւ է անում,

գլուխներ թռցնում... Բայց ինչ կայ անսպառ-
ալս աշխարհիս վերայ, որ մի քաջի Ֆիզիքա-
կան զօրութիւնը անսպառ լինի: Աշխարհս էլ
է սպառում, նա էլ վերջ ունի, ուր մնաց թէ
Աշոտ Երկաթի զօրութիւնը... Բայց առ ըստ
նրա զօրութիւնը սպառում է կամաց. կամաց
թուլանում են նրա բազուկները. արդէն իւր
ահեղ զօրութեան վերջին թելն է մնացել նրա
բազուկների մէջ, այն ինչ նրա հոգին, այն
վեհ և արի հոգին չէ թմրում, չէ թուլանում
երկրի և ոչ մի նշան չէ արտայայտում, նրա
աչքերը փայլատակում են, բոց ու շանթեն
արտացոլում և սարսուեցնում թշնամուն, թըշ-
նամիները գեռ գիւթաւալ ընկնում էին նրա
սրից և մահուան տագնապի մէջ տոչորւում...
Բայց թշնամիները չեն պակասում, նրանք
բռնուն ոյժով կրկին վրայ են վազում:

Նայում է դրանց Աշոտ Երկաթը, նա-
յում և նրա սիրտը լցւում է դառնութեամբ:
Թախիժով լի աչքերը նա աջ ու ձախ է դարձ-
նում, իւր քաջերին պտրում, նրանց ձայն տա-
լիս: Բայց նրանցից շատերը, խոր քուն են
մտած, նրա ձայնը չեն լսում, նրանցից շա-
տերը կոտորւած են... մի բռն քաջեր գեռ
կռւում են:

Յուզւում է Աշոտ Երկաթը, վերջին ճիգն

է թափում, վերջին անգամ բարձրացնում է
ահեղ սուրը և ջախջախում իրեն մօտեցող ա-
նօրէնների գլուխները...

Բայց բազուկները էլ չեն բարձրանում,
թուրը, արիւնով ներկուած թուրը, որից աղ-
բիւրի նման ծլծլում է արիւնը, էլ չի բարձ-
րանում, նրանք ոյժից ընկած են, անգոր, ինչ-
պէս, մանկան ձեռքեր, այն ինչ իւր ձին տաս
տեղից վիրաւորուած հազիւ ոտքի վրայ է
կանգնած:

Տեսնում են այդ անօրէնները և դիւա-
կան ժպիտը փայլում է նրանց դէմքերի վը-
րայ. նրանք հրէշաւոր քրքիջ են արձակում և
համարձակ վազում դէպի Աշոտ Երկաթը...

Վերջին գերմարդկային ճիգն է թափում
քաջը, սուրը բարձրացնում և յուսահատու-
թեամբ լի աչքերը վերջին անգամ շուրջը նա-
յում: Յանկարծ նրա աչքին, հեռու ձորի մէջ,
Ժայռի կուրծքի տակից երևում է մի ծերու-
նի, Բրիտոսի սուրբ խաչելութիւնը ձեռքին:
Հոգի է ներշնչում այդ խաչը քաջի սրտում
և նա կրկին ջախջախում է թշնամեաց գլուխ-
ները: Այդ Ժամանակ լսում են աղաղակներ.
Թշնամին շփոթւում է, թողնում Աշոտ Եր-
կաթին և դէպի փախուստ աճապարում: Նա-
յում է Աշոտ Երկաթը դէպի խաչը և իւր աչ-

քերին չէ հաւատում այնտեղ նա տեսնում է մի խումբ քաջեր որոնք հալածում են թըշնամիներին: Այդ խմբի մէջ բարձր փայլում է խաչանիշ գրոշակը . . . Դա իւր խաչնէ, իւր փրկիչը, որը ծածանւում է քաջերի մէջ:

Փախչում է թշնամին, ինքը ազատուած է, խաչն և գրոշակը մօտենում են: Մօտենում է նա և ծերունին:

Աշոտ Երկաթը ցած է թռչում ձիուց՝ չոքում ձիւնի վրայ և համբուրում խաչը:

— Կեցցէ Աշոտ Երկաթը, ապրի Մարտիրոս հայրը, գոռում է խումբը և կրկին հալածում թշնամուն:

Խաւարը պատում է ամբողջ կիրճում: Մարտիրոս վանահօր խումբը յետ է դառնում հալածելուց և իւր հետ բերում երկու հայ իշխաններին, որոնց գերելէին քաջերը:

— Դաւաճաններ, գոռում է Մարտիրոս վանահայրը և բարկութիւնից ատամները կրճատացնում: Քաջերը ուզում են պատառ պատառ անել նրանց, բայց Աշոտ Երկաթը նշան է անում, ակնածութեամբ լռում են նրանք և Անձևացեաց ու Ռշտունեաց իշխաններին շղթայակապ իւր առաջ բերում:

Արհամարանքով նայում է Աշոտ Եր-

կաթը դրանց և ապա դիմելով պահապաններին ասում.

— Քանզեցէք շղթաները, ես չեմ ցանկանում, որ հայ իշխանները շղթայակապ իմ առաջ դուրս գան:

Պահապանները զարմացմամբ քանդում են շղթաները և լուռ նայում Աշոտ Երկաթին:

— Մարտիրոս հայր, սրանց ամօթալի արարքը յայտնի է քեզ. քո կտրիճները գերեցին սրանց, ուստի և քեզ եմ յանձնում սրանց դատաստանը:

— Ո՛չ, արքայ, այդ մեր իրաւասութիւնից դուրս է և մեր կեանքն էլ քո իշխանութեանն է յանձնուած, մենք չենք կարող սրանց դատաստանը անել, իսկ եթէ իմ կտրիճներին թողնես, այդ պատիժը սոսկալի կը լինի, առայց Մարտիրոս հայրը և մի մոլի հայացք ձգեց դէպի դաւաճանները:

— Գթութի՛ւն, մենք սխալուած ենք, կին, որդիք ունենք, ասացին դաւաճանները և ընկան Աշոտ Երկաթի ոտքերը:

— Թշուառներ... կրկնեց Աշոտ Երկաթը և ապա դառնալով պահապաններին ասաց.

— Զէնքերն առէք, իշխանական զգեստը հանեցէք և արձակեցէք դրանց, թող ուր ուզում են գնան:

Այնուհետև Մարտիրոս վանահայրը կրկին
մտաւ ժողովրդի մէջ իւր խումբերը կազմա-
կերպելու, իսկ Աշոտ Երկաթը յոյսը օտար ոյժի
վրայ դրած ուղևորուեց դէպի Կ. Պօլիս...

Ի՞նչ պիտի լինէր Հայաստանի դրու-
թիւնը...

Առաջին մասի վերջ:

58 75

2013

